

ABDÜLHAMİD DÖNEMİ

İTTİHAT TERAKKİ VE ERMENİ İLİŞKİLERİ 1876-1909

Gönül EKŞİ İLHAN

Yüksek Lisans Tezi

Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Danışman: Doç.Dr. Müzehher YAMAÇ

2021

T.C.
TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜRESELLEŞME VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
İTTİHAT TERAKKİ VE ERMENİ İLİŞKİLERİ 1876-1909

Gönül EKŞİ İLHAN

KÜRESELLEŞME VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
DANIŞMAN: DOÇ.DR. MÜZEHHAR YAMAÇ

TEKİRDAĞ-2021

Her hakkı saklıdır.

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

31 /01 / 2022

Gönül EKŞİ İLHAN

ÖZET

Kurum, Enstitü, : Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
ABD : Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Tez Başlığı : Abdülhamid Dönemi İttihat Terakki ve Ermeni İlişkileri 1876-1909
Tez Yazarı : Gönül EKŞİ İLHAN
Tez Danışmanı : Doç.Dr. Müzehher YAMAÇ
Tez Türü, Yılı : Yüksek Lisans Tezi, 2021
Sayfa Sayısı : 117

İTC ve Ermeni ilişkilerinin temeli, onların ortak bir gelecekte çok ortak bir düşman idealinde buluştuğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Osmanlı devletinin muhafazakâr yönetim kaideleri ve çağın gereklerine uygun politikalar geliştirememesi, toplumsal katmanlar arasında hem karşıtlıklar hem de birlikte hareket etme modelleri oluşturmuştur. Dönemin genç ve aydınları arasında yükselen bu yeni yönetim anlayışının taşıyıcı unsurları, kendilerini sürekli Avrupa ile kıyaslamış ve içinde yaşadıkları düşkün devlet görüntüsünün acizlik psikolojisinden kurtulmak istemişlerdir. Paylaştıkları coğrafya da yöntem olarak ayrışan unsurların; Türk tarafı, imparatorluğu eski şaşaalı günlerine döndürebilmeyi amaçlarken Ermeni halkı için hedef, uluslaşma sürecinden paylarına düşeni almaktır.

Yeni Osmanlılardan İTC'nin oluşumuna kadar. Meşrutiyetin ilanı için çalışan gençler siyasi varlıklarını da ortaya koymak istemişlerdir. İTC, Ermeni örgütleri ile ortaklık ve diyalog denemeleri dönem konjonktürü içerisinde sürekli suikasta uğramış ve durum her iki tarafı da yıpratmıştır. Zaten çok güçlü olmayan güven ortamının ayaklanmalar ve bunlara karşı alınan sert tedbirlerle bastırılması tarafları kendi bünyelerinde ek planlamalar yapmaya itmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdülhamid, İttihat ve Terakki, Ermeniler, Hınçak, Taşnak Federasyonu

ABSTRACT

Institution, Institute : Tekirdağ Namık Kemal University, Institute of Social Sciences
Department : Department of Globalization and International Relations
Thesis Title : İttihat Terakki and Armenian Relations During the
Abdülhamid II Period 1876- 1909
Thesis Author : Gönül EKŞİ İLHAN
Thesis Advisor : Doç.Dr. Müzehher YAMAÇ
Thesis Type, Year : MS Thesis, 2021
Number of pages : 117

The basis of CUP and Armenian relations reveals the fact that they meet in the ideal of a common enemy rather than a common future. The conservative management rules of the Ottoman state and the inability to develop policies in accordance with the requirements of the age created both oppositions and models of acting together among the social layers. The supporting principles of this new management approach, which rose among the young and intellectuals of the period, constantly compared themselves with Europe and wanted to get rid of the helplessness psychology of the image of the fallen state in which they lived. Although they share the geography, the methods of their principles are different; While the Turkish side aims to return the empire to its former glory, the target for the Armenian people is to get their share from the nation-building process.

From the New Ottomans to the formation of the CUP. Young people working for the proclamation of the Constitutional Monarchy also wanted to reveal their political existence. Partnership and dialogue attempts with the CUP, Armenian organizations were constantly assassinated in the conjuncture of the period and the situation eroded both sides. The suppression of the already not very strong atmosphere of trust with the uprisings and the harsh measures taken against them pushed the parties to make additional plans within their own structure.

Keywords: Abdülhamid, Union and Progress, Armenians, Hinchak, Dashnak Federation

ÖNSÖZ

Günümüze Ermeni Meselesi olarak gelen davanın, kökenleri ve yol ayrımlarını oluşturan noktalar Tanzimat'la başlamış ve halli mümkün bir iç meselenin uluslararası bir sorun haline gelmesinin önüne geçilememiştir. Sürüncemede kaldıkça iltihaplanan bu yara, yıllarca yan yana yaşamış iki toplum arasında kapanmayacak yaralar oluşturmuştur. Sonuçları açısından değerlendirildiğinde Türk ve Ermeni halklarının yaşadığı kırılmaların, kendilerinden başka herkes için bir sömürü sahası oluşturduğu da ayrıca görülmektedir. Bütün bu olaylarda Abdülhamid yönetiminin etkisi, İttihat Terakki ile Ermeni örgütlerinin bu sarmaldaki yeri çalışmamızın temel problemini ihtiva etmiştir.

İncelememiz dâhilinde bulunan zamanın özellikleri dikkate alınarak yaptığımız çalışmada, görünen tek gerçek parçalanmakta olan bir imparatorluğun farklı sınırlar içinde var olma savaşıdır. Bu amaç uğruna yanlışlar yapılmış ve bedel olarak da Osmanlı İmparatorluğu tarihe karışmıştır.

Çalışmamızda tarafların ithamlarının ötesine geçip, sonradan tasarlanmamış, gerçeğe en yakın sonuca ulaşabilmek için mümkün olan azami çaba sarf edilmiştir. Üzerinde bu kadar çok konuşulan bu konu hakkında tarafların söylemlerinin izini sürerek, gerçekten ne yaşandığı ve bu gerçeklere etki eden sosyo-ekonomik ve siyasi nedenlerin neler olduğu, mümkün olan en sarıh kaynaklar ışığında ortaya konulmuştur.

Çalışmalarımız esnasında yolumuzu aydınlatan, bilgi, belge desteği sağlayan başta Danışman hocam Doç. Dr. Müzehher Yamaç, Bölüm Başkanımız Prof. Dr. Ensar Nişancı, Dr. Osman Çorbacı, Dr. Galip Çağ, Selim Sönmez ve Refik Onuk'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
TEZ ONAY SAYFASI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM / İTTİHAT TERAKKİ	16
1.1. Meşrutiyet	16
1.2. İttihad-ı Osmani Cemiyeti	20
1.3. Paris’te İttihat ve Terakki Teşekkülleri	22
1.4. İttihat Terakki Paris Kongreleri	28
1.5. Selanik ve Manastır’ın Yükselişi	38
1.6. II. Meşrutiyet.....	42
2. BÖLÜM / ERMENİLERİN ÖRGÜTLENME SÜRECİ	51
2.1. İlk Zeytun İsyanı	51
2.2. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Dönemi	52
2.3. Ermenilerin Örgütlenme Süreci ve Ayaklanmalar.....	54
2.4. Hınçak ve Taşnak Örgütleri	60
2.5. Ermenistan’ı Kurma Çalışmaları	62
2.6. Ayaklanmalar ve Terör Faaliyetleri	64
3. BÖLÜM / İTC VE ERMENİ ÖRGÜTLERİN ORTAKLIK GİRİŞİMLERİ 75	
3.1. İttihatçı Ve Ermeni Örgütlerin Münasebetleri	75
3.2. Muhaliflerin Ortak Zemin Oluşturma Çalışmaları	77
3.3. Diğer Gelişmelerin Taraplara Etkisi.....	83
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	95
EKLER	98

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Ana Bilim Dalı
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BK	: Birleşik Krallık
Osm.	: Osmanlı
İst.	: İstanbul
Yay.	: Yayınevi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Mad.	: Madde
Ant.	: Antlaşma
C.	: Cilt
K.	: Kısım
İMC.	: İttihadı Muhammedi Cemiyeti
Arş.	: Araştırma
Vs.	: Ve sair
ABCFM	: American Board of Commissioners for Foreign Missions
Kg.	: Kilogram

Yöntem ve Literatür

Sultan Abdülhamid'in iktidar yıllarını kapsayan İTC ve Ermeni ilişkilerini işlediğimiz tez de 1876-1909 seneleri arasında gelişen olaylar ele alınmıştır. İmparatorluğa sıçrayan uluslaşma etkileri ve sonuçları ortaya konulurken devleti parçalanmaya götüren yönetim zafiyetleri de göz önünde tutulmuştur. İTC, Ermeniler ve Sultan Abdülhamid dönemi mümkün olduğunca tarafsız bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Osmanlılık gayesi ile yola çıkan ve süreçte İslamlık, Türklük eksenine doğru yol alan İTC ile uluslaşma hedefini merkez noktası olarak belirleyen Ermenilerin üzerindeki iç ve dış etkilerin evreleri tezimizin kapsamını oluşturmaktadır. Tezimizin temel problemi; özellikle İTC ve Ermeni konularında birincil düzeyde kaynaklara ulaşamamak olmuştur. Sultan Abdülhamid'in Osmanlı Devleti bünyesindeki halkların uluslaşma eğilimlerini engelleyerek ve geciktirerek devleti ayakta tutma yöntemleri ise tezimizin önemini arz etmektedir.

İlk olarak İTC'nin geçmiş dinamiklerini oluşturduğunu düşündüğümüz Yeni Osmanlılardan yola çıkılmış ve birinci bölümde yer alan İTC bu esas üzerine konumlandırılmıştır. Bölümün yazılma amacı, İTC'nin süreç içindeki evrimini takip ederek oluşumun var olma çabası ve bunun sonuçlarını ortaya koymaktır. İTC'nin özellikle Balkanlarda değişen politik konjonktürün etkisi ile Türk ve İslam bilincinin ağırlık kazanması ve daha da önemlisi Sultan Abdülhamid'e karşı geliştirdikleri muhalefetin ivme kazanması ile ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir.

Tezimizin ikinci bölümü Ermeni örgütleri merkezinde yazılmıştır. Bu bölümde Ermeni örgütlerinin faaliyetleri ile birlikte, patrikhanenin tutumu ve misyoner grupların faaliyetlerine de değinilmiştir. Başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Amerika ve Fransa ekseninde oluşan dış desteklerin Osmanlı yönetimine uyguladıkları baskı ve Sultan Abdülhamid'in bu baskı politikalarına karşı tavrı ve sonuçları yazılmıştır.

Üçüncü bölümde ise İTC ile Ermeni örgütleri arasındaki ilişkiler gözden geçirilerek sonuçları değerlendirilmiştir. İTC'nin meşruti bir Osmanlı Devleti fikri etrafında Ermeni örgütleri ile oluşturmaya çalıştığı birliktelik incelenmiş ve sonuçları üzerinde durulmuştur.

GİRİŞ

Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki varlığı Osmanlılardan, Selçuklulardan ve hatta Romalılardan dahi eskidir. Onlar bu coğrafyada baskı altına alındıkları anlarda, içinde buldukları devletleri yeni gelen medeniyetlerin yanında durarak cezalandırmış ve bu şekilde varlıklarını korumuşlardır. Başlangıçta Doğu Anadolu'da Şehir devletleri olarak bir araya gelen Ermeniler, depremler ve savaşlarla Doğu Avrupa'dan, Ortadoğu'nun içlerine kadar yayılmışlardır.

Ermenilerin kendi tarihleri konusunda birbirinden farklı söylemleri vardır. Coğrafi açıdan bakacak olursak Ermenilerin en eski yerleşim yerleri göz önüne alındığında; Kafkasya'ya kadar uzanan Asur, Fenike, Urartu ve sonrasında Medya topraklarında yaşadıkları görülür. Yaşadıkları bu bölgelerdeki halkların herhangi birinden olmayan Ermeniler, Hint Avrupa kökenli karışık bir gen havuzuna sahiptirler. Yaşadıkları bölgelere savaş ve çeşitli nedenlerle göç ederek geldikleri varsayılmaktadır. Zira Ermenilerin bölgede uzun bir geçmişe sahip olduklarına dair ışık tutacak hiçbir arkeolojik bulguya rastlanmamıştır. Zamanla bölge halkları ile karışan Ermeniler Aziz Gregory'nin Hristiyanlık öğretisi etrafında şekillenen dini bir örgütlenme olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Roma döneminde Perslerin ve Arapların, Doğu Roma /Bizans hükümdarlığı sürecinde de Türklerin yanında yer alan Ermeniler, Fatih'in İstanbul'u ele geçirmesi ile birlikte yeni bir niteliğe bürünürler. Sultan Fatih, dönemin nüfus ve nüfuz sahibi Ortodoks Rumlarına karşı bir denge unsuru oluşturmak adına Ermeni Patrikhanesinin yetkilerini de arttırarak İstanbul'a taşınmasını sağlamıştır. Din, toplumda birliği sağlayan bir unsur olabilmektedir (Özkan, 2022, s. 247). Sultan Fatih, Ermenilerin iç hukuklarına müdahale etmeksizin onların patrikhaneye bağlı hukuklarını tanımış ve yalnızca dışişleri ile patrikhanede çözülemeyen anlaşmazlıklar konusunda Osmanlı hukukunu esas kılmıştır. Bu durum bütün Osmanlı gayrimüslimleri için uygulanan bir yönetim olarak Tanzimat'a kadar uygulanmıştır (Çorbacı, 2022, s. 19)

Gerçekte Osmanlının II. Mahmut zamanında ivme kazanan yenileşme hareketleri ile oluşan süreç, Ermeni tebaa için de bir dönüm noktası olacaktır. 1740'lı yıllardan sonra gelişen sanayi devriminin etkileri ile 1789'daki Fransız devriminin uluslaşma etkileri, Osmanlının Avrupa ile ticaret ilişkilerini büyük oranda elinde bulunduran merkezlerdeki Ermeniler arasında hızla yayılmıştır. Gelişmelerin başlangıç noktası her ne kadar Osmanlı coğrafyası olsa da devletin merkezi yönetiminin hala güçlü olması, Ermeniler için uygun bir siyasi çalışma sahası oluşturmaktan henüz uzaktır. Tam da bu süreçte Rusların yayılmacı politikalarının artmış olduğu görülür. Gürcistan, Azerbaycan ve İran üzerinden Güney Kafkasya'ya kadar ilerleyen Rusya'nın, sıcak deniz emelleri Ermeniler için de iyi bir fırsat olmuştur. Başlangıç olarak 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsünü kuran Ruslar, adım adım hedeflerine ilerlemişlerdir.

İran Savaşı'nda, İranlı Ermenilere salahiyet vaat eden Ruslar, savaş sonrası yapılan Türkmençay Antlaşması'na bugün Ermenistan'ın temeli olan bir madde eklemiştir. Buna göre İran'da yüzyıllardır meskûn halde yaşayan Ermenilerin, Rusya'ya iadesi karara bağlanmıştır. Rusya, 1828'de Erivan ve Nahcivan Hanlıklarını kapsayan toprakları boşaltarak Ermeni Vilayeti kurduğunu açıklamış, böylece yüzyıllar sonra yeniden bir Ermeni yurdu oluşturabilmenin önü açılmıştır. Erivan ve Nahcivan Hanlıklarında yaşayan Türk ve Kürt aşiretlerinin ölüsü de dirisi de ortadan kaybedilmiştir. 1774 de Osmanlı ile Ruslar arasında imzalanmış olan Küçük Kaynarca Antlaşması uyarınca dindaşları olan Ortodokslar üzerinde koruyuculuk vasfını elde etmiş olan Ruslar, batıda Balkan milletleri üzerinden yürüttüğü çalışmaların doğudaki hedefine de Ermenileri koymuşlardır.

1789 devriminden sonra Avrupa'da gelişen ulusçuluk akımları, 1800'lerin başından itibaren Osmanlının bütün Hristiyan tebaalarına sirayet etmiştir. Rus-İran Savaşı sırasında Yunanistan ve Sırp isyanlarını bastırmaya çalışan Osmanlı kısa süre sonra Rusya ile savaşın eşiğine gelmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı sürecine giren devlet, İstanbul'dan üç bin Ermeni aileyi Ankara'ya sürgün etmiştir. II. Mahmut döneminde yapılan bu kapsamlı sürgün Ermeni tebaanın Osmanlı yöneticileri katında sanıldığı kadar sadık millet addedilmediklerine dair bir örnek oluşturmaktadır.

Bu konuyu Yervant Çarkçıyan şöyle dile getirmektedir: “Osmanlı İmparatorluğu’nun talihsizliklerinden faydalanarak sürekli ayaklanan vilayetlerin halini gören devlet erkânı, bu isyanlara sebep olan milletlerin sadakatlerinden şüphe etmeye başlamışlardı. Ermeniler diğer bazı (İran) memleketlerde bu şüpheleri haklı gösterecek hareketlerde bulunmuşlardı. 1823 yılında İranlı Ermeniler, Nerses adlı birinin emri ve teşvikiyle hükûmete karşı koyarak, o zamanlarda İran Ermenistan’ını istilaya kalkışan Rus ordularına katıldılar. Hizmetlerine karşılık Rusya, işgal edilen eyaletin milli istiklâlini vaat etti. Kendini aldatılmış gören İran Şahı derhal Bâb-ı Âli’yi uyararak sınırları içinde olanlardan haberdar edip eşdeğer ve önleyici tedbirlerin alınması yolunda imparatorluğunun bütünlüğünün korunması için telkinlerde bulunmuştur” (Çarkçıyan, 2006, s. 69).

Sultan II. Mahmut’un fermanı ile Ermenilere uygulanan bu sürgün ve müsadereyi engellemeye çalışan asli unsurların da yine onların Müslüman komşuları olduğu görülmektedir. Osmanlı idaresinin en stratejik noktalarında dahi Ermeni vatandaşların olduğu bu dönemdeki gelişmelerin Osmanlı halkları arasında yarattığı kırılmalar zamanla derinleşirken, Avrupa politikalarının tümünden değişmesi Osmanlı Devleti’ni de dönülmesi zor bir sürece sokmuştur. Devlet ekonomisinin de bozulduğu görülen bu dönem, bağlaşıklık halklar için de bir çözüme nedeni olmuştur.

Rusların öncülüğünde Hristiyanlık propagandası ile başlayıp sonrasında ulusalcı akımlarla yeni bir boyut kazanan Avrupa devletlerinin birlik oluşturma ve Osmanlıyı parçalama hesaplarının ilk ürünleri olarak, Yunanistan ve Sırbistan’da milli karakterli isyanlar tezahür etmiştir. Osmanlı hanedanının mülkü olan imparatorluk toprakları üzerinde yaşayan halkların neredeyse hiçbir dönem ortak değerleri olmamıştır. Osmanlı Devleti de savaşlarda asker almak ve vergi toplamak dışında bir Osmanlı toplumu oluşturma gayesi taşımamıştır. Bu nedenle Osmanlı milletlerinin milli sınırları gerçekte hiçbir zaman yer değiştirmemiş sadece egemen devletin gücü karşısında görünmez hale gelmiştir. Yunanistan ve Sırbistan’ın bağımsızlık mücadelesi de geçmişten gelen bu milli sınırlar üzerinde kurulmuştur. Elbette ki bu isyanları destekleyen dış mihraklar kadar Osmanlı’nın yenilikleri takip edememesi ve ekonomik olarak darboğaza girmesi de önem taşımaktadır. Bunun tek istisnası

Avrupa'dan Asya'ya ve hatta Amerika kıtasından Afrika'ya kadar dünyanın her yerinde dağınık halde yaşayan Ermenilerdir. Bu nedenle başlangıçta büyük devletlerin o kadar da ilgisini çekmemişlerdir. Osmanlı halkları içinde yönetimden rahatsız olanların başını çeken Rum ve Sırp halklarıydı. Ermeniler ise bu yıllarda henüz bütüncül bir yaklaşım üretilmedikleri gibi ve mezhep tercihleri arasındaki farklılıklardan dolayı birbirleriyle kavga etmekle meşgullerdir.

Rusya'nın Osmanlı coğrafyasındaki tüm Ortodoksların koruyucusu olması, Amerika, İngiltere ve Fransa'nın da hızla bu sahadaki misyoner faaliyetlerine girişmesine yol açmış ve çalışmalar kısa sürede meyvelerini vermiştir. 1831'de Katolik kilisesini kuran Ermeniler, 1858'de de Protestan kilisesini kurmuş ve her ikisi de Osmanlı yönetimince tanınmıştır. Fatih döneminde İstanbul'a yerleştirilen ve Osmanlı topraklarındaki bütün Ermenileri temsil eden Patrikhane bu süreçte yaşananların önüne geçemediği gibi Ermenilerin kendi içinde olan ayrışmalarını körüklemiş ve kendileri gibi inanmayanları felakete sürüklemişlerdir.

Osmanlı yönetimi içeride ve dışarıda yaşanan gelişmelere karşılık olarak 1839'da Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane'de ilan ettiği hattı hümayun ile vergide adaletin sağlanması, güvenliğin sağlanması ve adil yargılanma konularında nispi bir iyileşme sağlayacak yenilikler getirmiştir. Daha sonra Avrupa'nın Hristiyanları kullanarak içişlerine müdahale etmesinin önüne geçmek için, yine Avrupa'nın direktiflerini içeren birtakım yenilikler daha yapılmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın baskısı ile mali ve sosyal konuların ayrıntılarıyla yer aldığı bir ıslahat fermanı düzenlemiştir. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, Paris Antlaşması'na da eklenmiştir.

Osmanlı Devleti, Avrupa tarzında kurumsal düzenlemelere gittiği Islahat Fermanı ile bünyesindeki halkların kendi örgütleri içinde meşruti bir yönetime kavuşmasını da sağlamıştır. Devletin genelini kapsamayan bu gelişme süreç içinde Osmanlı vatandaşlığını hem sosyal hem de hukuken ikincil plana itmiştir. İmparatorlukta ferman sonrası beklenen gelişmeler uygulama safhasında gayrimüslimler arasında etkili olmuştur. Askerlik vazifesinin reddi dışındaki beklentileri büyük oranda karşılayan ıslahat fermanından önce de Tanzimat Fermanı ile Müsadere,

cizye ve iltizam usulü de kaldırılmıştır. Tanzimat'ın İslam ahalisindeki tam karşılığı ise 'gâvurlarla aynı haklara sahip olmak' idi. Fakat gerçekte bunun tam da tersidir: Zira İbrahim Müteferrika'dan 160 yıl kadar önce Ermeniler tarafından kullanılmaya başlayan matbaa, bu da iki toplum arasındaki kültürel mesafenin zaman cinsinden ifadesidir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte gelişeceği umulan eşit vatandaşlık, Osmanlı yönetiminin yaklaşım tarzı ile göstermelik bir uygulamadan öteye gidememiştir. Cizye vergisi, Bedel-i Askeriye veya İane-i Askeriye vergisi olarak devam etmiş ve Ermeniler birkaç istisnai haller dışında askere alınmamışlardır. Hemen her sahada üstün başarılar ortaya koyan Ermeniler, askeri okullara alınmış fakat rütbe dereceleri yüzbaşılıktan öteye arttırılmamıştır. Devletin savunma alanında sınırlandırılmış olan Ermeniler, yine devletin en mühim yönetim kadrolarının bütün kademelerinde görevlendirilmişlerdir. İletişimden maliyeye, dışişlerinden bayındırlık kadrolarına kadar her türlü nazırlıklarda da bulunmuşlardır.

Ermenilerin kendi cemaat sistemleri içinde çok daha yetkin olan kendi eğitim kurumları, yurtdışı eğitim imkânları ile onları hemen her alanda ön plana taşımıştır. 1800'lerin başından itibaren çeşitli ülkelerin misyoner faaliyetleri ile bölünen Ermeni kiliseleri, 1850'li yılların sonunda ciddi bir gerginlik halini almıştır. Ermeni halkının patrikhane ile olan sorunları Fransa'da yüksek eğitim görüp İstanbul'a dönen ve Fransız devriminden etkilenen genç Ermeni aydınlar tarafından ele alınmış ve konu milli bir anayasa ile neticelenmiştir. Osmanlı yönetimi devlet içinde devlet oluşturan bu anayasayı onaylamamış, anayasa taraftarı olan aydınlar ile Patrikhane taraftarı olan muhafazakârlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların, silahlı çatışmaya dönüşmesi de bu sürecin uzun süre askıda kalmasına neden olmuştur. Duruma müdahale eden Sultan Abdülmecid, Osmanlı tarihinde ilk defa Patrikhaneye yönetici atamıştır.

1861 yılına kadar Ermeni sorunlarının büyük kısmı cemaatler arasındaki iç problemler olarak tezahür etmiştir. Abdülmecid'in vefatından sonra tahta geçen Sultan Abdülaziz, Ermenilerin hazırlamış oldukları Ermeni anayasası namı diğer Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni onaylamıştır. "1863 Nizamnamesi ile Ermenilerin dini, sosyal ve kültürel meselelerini serbest bir şekilde dini meclisleri kanalı ile çözümlenmek, din

adamlarını, öğretmenleri serbestçe tayin etmek imkânını kazanmışlardı. Bu nizamname Ermeni cemaatine adeta bağımsız bir devlet statüsünde haklar sağlıyordu” (Çaycı, 2013, s. 12). Böylece Osmanlı coğrafyasında II. Mahmut döneminde belirmeye başlayan Ermeni tebaa konusu Tanzimat’ın eşit vatandaşlık uygulaması ve Islahat Fermanı’ndan sonra yeni bir yol ayrımına daha girmiştir. Ermeni anayasası ile milli bilincini güçlendiren Ermeniler hızla batı normlarında kültürel gelişimlere de yönelmiştir. Osmanlının henüz görmek istemediği fakat dünyada hızla yayılan ulusçuluk akımlarının Ermeni halkı üzerindeki bu tezahürü, onları eğitim ve ekonomi alanlarında da Müslümanlara oranla daha ileri taşımıştır.

Sonuç olarak Ermeni aydınların hem patrikhane hem de Osmanlı yönetimleri karşısında verdikleri mücadele çok da uzun olmayan bir süre içinde meyvelerini vermiş ve kendi anayasalarını oluşturmalarını sağlamıştır. Buna mukabil Müslüman tebaanın henüz böyle bir beklentisi dahi yoktur. Fakat Avrupa görmüş birkaç aydın Müslüman genç etrafında toplanan Ermeni cemaatinden çok daha küçük bir grubun, anayasal talepleri ise cendere içinde geçecek bir 16 yıl daha beklemek zorundadır. Bir anayasaya kavuşabilmek için üç padişahın tahttan indirilip, yüzlerce aydının öldürülmesi gerekmiştir.

18. yüzyıl sonunda Avrupa’da başlayan köklü değişimler Osmanlı İmparatorluğu’nun gerileme dönemine denk düşer. Fransız İhtilali’nin Avrupa’da meydana getirdiği yeni akımlar elbette ki, Asya’da da karşılık bulmuştur. Osmanlı Padişahları da bölge yöneticileri de bu rüzgârı fark etmiş, yenilikleri takip etmeye ve uygulama sahası yaratmaya çalışmıştır. İmparatorluk coğrafyasının genişliği ve halkların çeşitliliği bu sürecin hızını kesen temel unsurlar arasında yer alır. Fakat Osmanlı ekonomisinin sanayi devrimi sonrası, ardı ardına ekonomik atılımlar yapan Avrupa devletlerinin sermaye işleyişleri ve kurumsal değişimlerini gözden kaçırmaması da önemli bir etkidir.

Osmanlı ekonomisi tarıma dayalı, merkezin güçlü taşranın baskı altında tutulduğu idari bir sisteme sahiptir. Sanayinin imparatorluğun büyüklüğü karşısında cılız kaldığı ve bunun da dışarıdan sağlanmakta olduğu gerçeğinden hareket edecek olursak; sürecin daha 1800’lerin başından itibaren kısır bir döngüye doğru ilerlediği

görülür. Bu yüzyılda yapılan antlaşmalar verilen tavizler neticesinde Osmanlı ekonomisi dengesini kaybetmiş, tutarsız bir yol izlemektedir. İmparatorluk nezdinde merkezden yapılan yenileşme hareketleri iktisadi hayatın seyirinde kayda değer önemde bir gelişme sağlamadığı gibi sosyal hayatın geleneksel dengelerini de bozmuştur.

Merkezin değişikliklere uyum sağlama konusundaki çalışmaları Fransız İhtilali'nin etkilerinin imparatorluğa ulaşmasını engelleyememiş, Avrupa topraklarında yer alan Osmanlı halkları yavaş yavaş özerklik antlaşmaları yapmaya başlamıştır. Fransızların dahi içselleştirmedeği eşitlik ve adalet kılıfındaki milliyetçilik akımları İmparatorluk merkezine Gülhane hattı hümayunu olarak girmiştir. Osmanlı Devleti Tanzimat'ın ilanı ile sıkıntılı ekonomik ve politik gidişatın önüne geçmek istemiş olsa da hukuksal vatandaşlık vasfı, henüz Müslüman halkın çoğunluğunun ilgisini çekecek bilinç düzeyinde değildir. Tanzimat'la birlikte yapılanmaya başlayan yeni ve görece laik kurumların Müslüman halkların düşünce yapısı üzerindeki etkisi oldukça yavaş ilerlemektedirken Hristiyan halkların üzerindeki kilise baskısını hafiflettiği görülmektedir.

Tanzimat'a kadar halklar arasında kısmî yakınlaşmalar olurken Tanzimat sonrası gelişmeler tersine ilerlemiştir. Osmanlı coğrafyasında kendilerince kültür alışverişi yapan bu halkların Tanzimat sonrası kendi milliyetlerini öne çıkarmaya dönük bir yaşam tercih etmeleri dönemin moda akımları ile açıklanabilir. Aksi halde yerleşik bir düzen içinde ve yerel olarak nitelenebilecek bu halkların devinimini sağlayabilecek yeni ve ciddi bir kıskırtma nedeni mevcut değildir. "Çok sayıda Ermeni ve Rum kendi ulusal dillerini bilmiyor, Rum ve Ermeni harfleri ile yazmakla birlikte sadece Türkçe konuşuyorlardı. Ne var ki yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kendi anadillerine ağırlık veren azınlık halkları arasında batılı milliyetçilik kavramı giderek güçlenmekteydi. Osmanlılığı benimsemek yerine giderek ayrılıkçılığa doğru sürükleniyordu bu azınlıklar. Milliyetçilik Sırp'lara, Romenlere ve Rumlara zaten bulaşmış durumdaydı; Bulgarlar ve Ermenilere de bulaşmaya başlıyordu. Türkler ve Araplar ise milliyetçilik yoluna girecek Osmanlı halklarının sonuncusuydular" (Davison, 2005, s. 64). Askerlikten de muaf olan gayrimüslim halklar, Tanzimat'ın

sağladığı kurumsallaşma olanağı ile ekonomik, sosyal ve siyasal alanda kendilerini geliştirme imkânı da bulmuşlardı.

İmparatorluğun batısında bunlar yaşanırken doğudaki halklar arasındaki ekonomik ve sosyal uçurum da genişlemekteydi. Merkezdeki genel tanımı ile isyan olarak nitelenen ve zor kullanılarak bastırılan toplumsal ayaklanmaların Hristiyan halklar arasında giderek bir kimlik bilinci oluşturduğu da görülmektedir. Tanzimat sonrası kurumsal gelişimlerine pozitif bilimlerin öğretilmesi vasfını da ekleyen kiliseler, imparatorluğun en ücra köşelerindeki çocuklara bile eğitim hizmeti götürebiliyordu. Anadolu'daki Müslüman komşularına göre eğitim konusunda mukayese edilmeyecek kadar şanslı olan Hristiyan halklar Avrupa dillerine hâkim olmaları nedeniyle de, uluslararası ilişkilerde bir hayli avantajlı konumda idiler. İngiltere, Avusturya, Fransa, Rusya ve daha sonra ABD'nin imparatorluk içerisindeki misyonerlik faaliyetleri ve hukuken Hristiyan halkların gözetilmesi hakkı, sonuçları açısından bir eğitim atılımı olarak da değerlendirilmelidir. Zira imparatorluğun eğitimli bir avuç seçkin aydını arasında Türklerin oranı oldukça düşüktür. Az sayıda ve dar bir çevreden oluşan bu seçkinler arasında ortak bir ideal ve kimlik duygusu da henüz gelişmemiştir.

Islahat Fermanı ile yapılan düzenlemeler Osmanlı Devleti'nin beklediği gibi dışardan müdahale etkisini ortadan kaldırmamıştır. Bilakis mevcut hareket serbestisini arttıran yabancı unsurlar, sahip oldukları ticari imtiyazlar ile imparatorluk içindeki ve uluslararası iş sahalarındaki önceliği Hristiyan halklar lehinde kullanmıştır. “Örneğin 1880’lerde, Trabzon’da ihracatla uğraşan 32 tüccardan sadece üçü Türk, 16’sı Ermeni, 14’ü Rum’du. Üstelik sayıları 19 olan Türk tüccarlar fındık, tütün ve gıda maddeleri gibi iç pazara yönelik geleneksel ürünlerin ticaretini yapmaktayken Ermeni ve Rum tüccarlar arasında, sadece İran’a değil, İngiltere-Manchester’a mal gönderenler de vardı” (Hür, 2012, s. 154).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hukuk sistemi ve merkezi yapılanmalardaki düzenlemeler o güne kadar bir tür özerklik yaşayan gayrimüslim halklar için oluşan başkalaşım sürecinin hızlanmasına ortam sağlamıştır. Bu sürecin Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile güvence altında olması, Hristiyan halkların

batılı hamileri ile kendilerini az da olsa güvende hissetmelerine olanak vermiştir. Gelişen Avrupa normlarına her bakımdan hızla adapte olmaya başlayan gayrimüslim halkların; geri kalmakta ısrar eden, anti reformcu, tutucu Müslüman komşuları ile aralarındaki makas birdenbire açılmaya başlamıştır. Bu görüntünün Müslüman halklar arasında yarattığı huzursuzluk görünüşte modernite karşıtı davranışlar olarak ortaya çıksa da özelde yıllarla birikmiş Osmanlılık gururunun çökmesinin sonuçlarıdır. İslam halifesi ve bir dünya devleti olan Osmanlının cihat ile elde ettiği hakları, kolaylıkla ve dahası eşitçe bağışlaması Müslüman ahali için de kolayca kabul edilebilir bir durum değildir. “Zaman geçtikçe Müslüman çoğunluk, atalarının kılıçla kabul ettirmiş olduğu üstünlükten feragat etmek gibi gördüğü şeylere git gide daha fazla karşı çıkar oldu. Bunlar Tanzimat’ın büyük paşalarını özellikle 1856 Fermanı’ndan sonra Avrupalı güçlerin zenginliği ve gücü gözle görülür şekilde artan Hristiyan cemaatlerin çıkarlarına hizmet eden kişiler olarak görüyorlardı” (Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, 2003, s. 103).

Tanzimat’ın bir dayatma sonucu kabul edildiği fikrinin yaygın kanı haline gelmesi, yine bu reformlarla oluşan yeni ve genç aydın tipini, düşünsel boyunduruk sorununa alternatif çözümler üretmeye itmiştir. Çözüm olarak bir yandan Avrupa’nın liberal ekonomik yaklaşımı ve temsili parlamenter sistemi esas alınırken, bir yandan da İslami kural ve kaidelerden taviz verilmiyordu. Tercüme odalarında yetişen bu gençlerin Osmanlılık adı altında formüle ettikleri yurttaşlık kavramı, çeşitli dinlere mensup ahalinin devlete sadakatle bağlılığından oluşuyordu.

Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal’in ortaya koyduğu milliyet ve hürriyet kavramlarının güçlenmeye başladığı bu günlerde İttifak-ı Hamiyet adlı gizli bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyetin kurucusu; Moralı ailesinden Ayetullah Bey olup diğer üç arkadaşı Mahmut Nedim Paşa’nın yeğeni Mehmet Bey ve zabıt Nuri Bey ile Reşad Bey’dir. Kendilerini vatanperverler olarak ifade eden bu kişiler, meşruti bir düzen ile imparatorluğun dağılmasını önleyeceklerini düşünüyor, dahası buna inanıyorlardı. Aralarına Namık Kemal ve Mir’at gazetesinin sahibi şair Refik Bey’in de eklenmesi ile altı kişilik kurucu bir ekip olarak 1865 yılının haziran ayında bir piknikte cemiyeti oluşturdular. Bu toplantıya; Lehlerin gizli teşkilatı ile İtalyan Carbonari gizli teşkilatının tüzük örnekleri ile gelen Ayetullah Bey, arkadaşlarının da

onayı ile model olarak İtalyan Carbonari tüzüğünü cemiyetlerine uygulama kararı aldılar. Bu karar onların daha sonra masonlukla itham edilmelerinin de temelini oluşturacaktır.

İttifak-ı Hamiyet örgütünün adı daha sonra Yeni Osmanlı Cemiyeti olarak değiştirilmiş ve iki yıl içinde oldukça önemli kişilerin katılımı ile sayıca da genişlemiştir. İkinci toplantı elli kişilik bir grupla yapılmış, toplantı sırasında kuruculardan Mehmet Bey amcası Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi konusunu gündeme getirmiştir. Buna mukabil Ayetullah Bey, kişisel çıkarların öne çıktığından duyduğu rahatsızlığı belirterek toplantıyı terk etmiş bununla da kalmayıp Yeni Osmanlılar Cemiyetini ifşa etmiştir. Durumdan haberdar olan dönemin hükûmeti Sadrazam Ali Paşa, yaptırdığı tahkikat sonucu Ayetullah Bey'in de aralarında olduğu de bazı gençleri tutuklamış, bazılarını da sürgüne göndermiştir.

Yeni Osmanlılar Cemiyetinin uzun süre gündemde kalmasının bir nedeni de dönemin Mısır Valisi İsmail Paşa'nın, Sadrazam Ali Paşa ile anlaşarak veraset sistemini değiştirmesidir. İsmail Paşa Osmanlıdaki son veraset sistemi olan ailenin en yaşlı üyesinin tahta çıkması usulünü kendi oğlu lehine değiştirmiş, verasetin babadan oğula geçme sistemini Ali Paşa aracılığı ile Padişaha onaylatmıştır. Böylece ağabeyinden sonra Mısır Hıdivi olması gereken Mustafa Fazıl Paşa elimine edilmiştir. Padişah Abdülaziz, bu fermanı imzalarken ileride şehzade oğlu Yusuf İzzettin Efendi'nin de taht üzerindeki hakkına dayanak oluşturmak istemiştir. Sadrazam Ali Paşa ile bu nedenle kişisel sorunu olan Mustafa Fazıl Paşa, devletin gidişatından endişelenen hürriyetçi bir aydın olmakla birlikte henüz Yeni Osmanlılar Cemiyetine katılmış da değildir. Bu dönem Halep'te vali olarak bulunan Ahmet Cevdet Paşa, Yeni Osmanlıların oluşumunda katkısının olduğunu düşündüğü Mustafa Fazıl Paşa için Maruzatında şunları yazmıştır: “ Mustafa Paşa ise kardeşi İsmail Paşa'dan sonra Mısır vilayetine birinci yardımcı olup, bir gözü ile kardeşinin vefatın beklerken, diğer taraftan veraset hakkından olmak kendisini çok fazla etkilediğinden, dışarıda ve içeride devlet adamları aleyhinde atıp tutarak şikâyete başlamasının yanı sıra, Jön Türklere yüksek miktarda para yardımında bulunarak bir fitne çıkarmak düşüncesindeydi. Bu durum karşısında Ali Paşa onun İstanbul'dan atılması hususunda Padişahın emrini alıp, kendisine resmen tebliğ edince, Mustafa Paşa Avrupa'ya

gitmeğe mecbur olmuşsa da oluşturduğu gizli cemiyet ile bağlantısını daha ileri bir konuma getirmiştir” (Paşa A. C., 2010, s. 215).

Yeni Osmanlı Cemiyetinin tezahüründen önce ilk defa Osmanlı topraklarından çıkarılarak sınır dışı edilen Mustafa Fazıl Paşa'nın hemen ardından Tasviri Efkâr gazetesi sahibi İbrahim Şinasi de gazeteyi dönemin ünlü kalemi Namık Kemal'e bırakıp Fransa'ya gitmiştir. Mustafa Fazıl Paşa'nın mektuplarının ve yaptığı yardımların gazetelerde duyurulmaya başlanması ile bir yeni basın kanunu yasası çıkarılmış ve Muhbir gazetesinin yayını durdurulmuştur. Bununla da kalmayıp Namık Kemal'e yazı yasağı konulduğu gibi, Muhbir gazetesindeki yazıları nedeniyle de Ali Suavi Kastamonu'ya sürgün edilmiştir. Takip eden günlerde aynı zamanda memuriyeti olan birkaç kişinin memuriyet dereceleri yükseltilerek görev kılığında merkezden uzaklaştırma niyeti ile tayinler düzenlemiştir. Buna göre; Ziya Paşa vali olarak Kıbrıs'a, Namık Kemal vali yardımcısı olarak Erzurum 'a tayin edilmişlerdir. Durumdan haberdar olan Mustafa Fazıl Paşa, ülkenin bu ilerici ve aydın kişilerine bir davet mektubu göndererek onları hürriyet savaşını birlikte vermek üzere Paris'e davet eder. Daveti kabul eden Ziya Paşa ve Namık Kemal İtalya'ya giderek orada Kastamonu'ya sürülmüş olan Ali Suavi'nin de kendilerine katılmasını beklemiş ve sonrasında hep birlikte Paris'e gitmişlerdir.

Mustafa Fazıl Paşa Paris'te bir devlet görevlisi gibi çalışıyor etrafına topladığı hürriyetçi muhalif aydınlar vasıtası ile fikri çalışma sahalarını genişletiyordu. Bâb-ı Âli de gizlice yürütülen cemiyet çalışmalarının Batı'da artık güçlü bir merkezi vardır. Avrupa'da şekillenen Yeni Osmanlıların beyin takımının tamamının yaşamlarını ikame etmeleri ve her türlü yayın masrafları Mustafa Fazıl Paşa tarafından finanse edilmiştir. Paris'te Ziya Paşa ve Namık Kemal'in Hürriyet gazetesi ile Londra da Ali Suavi'nin Muhbir gazetesinin çıkması ve bunların geniş kitlelere ulaştırılması cemiyetin Osmanlı halkı nazarında da benimsenmesine imkân sağlamıştır. Yine ilk defa "Jön Türk" kavramını kullanarak Avrupa'da gelişen ve artık Avrupalılarca da kabul edilen geleceğin Osmanlı yönetici kadrosu imajı, Mustafa Fazıl Paşa'nın yürüttüğü çalışmalar ve ilişkilerle ilerliyordu. Ta ki Abdülaziz'in Avrupa gezisi sırasında Paris'e gelmesi ile Mustafa Fazıl Paşa dışındaki herkesin Fransa'yı terk etmeleri istenene kadar.

Abdülaziz'in Fransa ziyareti sırasında İngiltere'de olan Mustafa Fazıl Paşa, ziyaretin Londra ayağında ortaya çıkan bir sorunun büyümesi nedeniyle Abdülaziz'le görüşmüştür. Veliht Murat'ın bir İngiliz prensesi ile evlendirilmek istenmesi yönünde ortaya çıkan dedikoduların Sadrazam Fuat Paşa ve Padişah arasında problem yaratması sonucu Mustafa Fazıl Paşa konuya müdahil olmuş ve sorunu düzeltmiştir. Bu vesile ile de Padişahla arasındaki kırınlıkları gideren Mustafa Fazıl Paşa yeniden İstanbul'a davet edilmiştir. "Bu suretle Mustafa Fazıl Paşa'nın fevkalade bir cüret ile ileri sürdüğü fikirler Padişaha göre, Paşa'nın sadık olduğuna dair özel bir delil teşkil ettiğinden, Londra'dan çıkacağı gün, birlikte İstanbul'a gelmesini istediğini bildirmiş ve Fazıl Paşa ise; bu iltifatlı iradeye teşekkürle beraber, özel işlerini yoluna koymak için, iki ay müsaade aldıktan ve Peşte 'ye kadar -maiyet-i şahane (Hünkâr'ın beraberinde)- bulunduktan sonra Paris'e dönmüştür" (Tevfik, 1973, s. 157). Bu sıralarda Avrupa'nın çeşitli ülkelerine dağılan Yeni Osmanlılar çalışmalarına devam ederler. Cemiyet, Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmesinin ardından küçük bir bozgun yaşadıysa da Paşa, Yeni Osmanlılar'ı ekonomik olarak desteklemeye devam etmiş ve iletişimini kesmemiştir. Ziya Paşa'nın yönetiminde Namık Kemal imzası ile Paris'te haftalık Hürriyet gazetesi ile Londra da Ali Suavi'nin Muhbir'i yayınlanmaya devam etmiştir. Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönüşünün ardından bir yıl sonra, hariciye nazırı Fuat Paşa vefat etmiş ve bu vesile ile Namık Kemal de İstanbul'a dönmüştür. Londra'da evlenen Ali Suavi dışındaki arkadaşları da 1871 yılında Sadrazam Ali Paşa'nın ölümü ile geri dönerler.

Yeni Osmanlılar beş yıl gibi kısa bir sürede, meşrutiyet fikrini geliştirmiş ve bu fikri sahiplenen bir kamuoyu da oluşturmuştur. Başlangıçta bu gençlerin talebi Tanzimat sonrası reformların yabancı devletlerin buyruğu ile değil Osmanlıca bir kurgu ile ve çok hızlıca yapılması idi. Böylece Avrupa'daki o ihtişam ve güce erişeceklerini düşünüyorlardı. Özellikle parlamentonun açılması ile İslam dışı diğer unsurların da kendilerini ifade edebilecekleri bir zemin oluşacağını ve bunun hem Osmanlı üzerindeki baskıyı ortadan kaldıracağı, hem de ayrılıkçı fikirleri dayanaksız kılacağı için barış ve huzur ortamı oluşacağını düşünüyorlardı. Bu konuda da en önemli engelin Padişah Abdülaziz değil de Sadrazam Ali Paşa ile hariciye nazırı Fuat Paşa olduğu düşünülüyordu. Her ikisi de Tanzimat'ın ünlü sadrazamı Reşit Paşa'nın

tedrisatından yetişmiş olmasına rağmen Yeni Osmanlıların en çok karşısında buldukları yine Ali ve Fuat Paşa'lardı. Diğer yandan her ikisi de çok uzun süre Osmanlı yönetici kadrosunda yer alan; saray entrikaları konusunda kabiliyetli, her durumda bir yolunu bulup mevkilerini koruyan, deneyimli devlet adamları olup dönemin genel durumuna göre değerli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Öyle ki, ilk defa bir Osmanlı hükümdarı Avrupa gezisine çıkarken, tahtında aile dışından biri olan Sadrazam Ali Paşa'yı naibi olarak bırakmıştır.

Avrupa'dan olumlu izlenimlerle dönen ve orada da olumlu izlenimler bırakan Osmanlı Padişahı Abdülaziz'in dönüşünden kısa bir süre sonra yapılan yenilikler de hız kazanmıştır. Örneğin eski Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye bölünmüş; Danıştay görevi için Şura-yı Devlet, Yargıtay görevi için de Divan-ı Ahkâmı Adliye adı ile iki yeni kurum oluşturulmuş, böylece, yargı ve yasama organları birbirinden ayrılmıştır. Bu yeni kurumlarda da nüfusa oranlayarak gayet dengeli bir biçimde Rum, Ermeni ve az da olsa Yahudi vatandaşlar ikame edilmiştir.

Devletin hantal yapısı ve çok uzun süredir kötü yönetilmesi nedeniyle gecikmiş reformlar ve Kırım Savaşı'nın ekonomik sonuçları, dönem itibarı ile yeniliklerin önündeki en büyük engeldi. Bir yanda halkın hiçbir kesiminin memnun olmayışı, diğer yanda Rum ve Ermenilerden müteşekkil Galata bankerlerine mahkûm olmuş Osmanlı maliyesi ve bu sıkıntılar içinde bir de Girit isyanının bastırılması oldukça pahalıya mal olmuştur. Devletin zaruri ödemeleri için alınan borçlar ya isyanlara ya orduya ya da cari harcamalara kullanılıyordu. Bu alınan borçlarla yeni yatırımlar yapabilmenin de çok kolay olmadığı ortadaydı. Bütün bunlara 1870'lerin başlarında Anadolu'da yaşanan kuraklık, açlık, sel, çekirge, salgın hastalıklar ve deprem felaketleri de eklenerek Anadolu çok ciddi nüfus kaybına uğramıştır. Açlık ve ölümün pençesinden kurtulabilenler ise şehirlere akın ederek bir hayli göç yükü oluşturmuştur. Böylece bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı Devleti toprak gelirlerinin çok ciddi bir kısmını kaybetmiştir.

Devletin ekonomik olarak iyice tükendiği bu dönemde Yeni Osmanlılardan Namık Kemal ve arkadaşları eleştiri ve önerilerini basın yolu ile İstanbul'da sürdürüyordu. İki sürgün arkadaşı Nuri ve Reşat Beylerin arasına Ebuzziya Tefvik Bey

dâhil olmuş fakat Ziya Paşa gruptan bir süreliğine de olsa kopmuştur. “Namık Kemal Paris’teki Yeni Osmanlılar grubunu İstanbul’da yeniden oluşturamamıştı. Kişisel uyuşmazlıklar sebebiyle Ali Suavi gibi bazıları da yurtdışında kaldığı için bunu gerçekleştirmek imkânsızdı. Dahası Ziya Bey İstanbul’a geri döndüğünde önceki yoldaşlarını ve fikirlerini terk etmiş görünüyordu; İsmail’den büyük paralar almaktaydı ve hâlâ İsmail’in cömertliğinden yararlanırken Sultan Abdülaziz’in ikinci kâtibi olarak çalışmayı kabul etmişti” (Davison, 2005, s. 308). Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa’nın Hıdiv olabilmek için kendilerini kullandığını düşünmüş Ali Paşa’nın ölümü ile de İstanbul’a dönmüştür. Mısır Hıdivi İsmail Bey ile gelişen dostluğu sebebiyle değil de Sadrazam Mahmut Paşa’nın affı ve ihsanı ile kendisine görev tevcih edilmiştir. Namık Kemal’in Hürriyet gazetesinden imzasını çekmesi ve tutum değişiklikleri gibi nedenlerle başlayan ayrışmalar Yeni Osmanlıları bölmüştür. Abdülaziz’in basın yasakları da eklenince Namık Kemal ve arkadaşları ömürlerinin bu yıllarını sürgünlerde geçirmeye mahkûm olmuşlardır.

Abdülaziz’in önündeki bir yeni engel de Hersek ve Bulgar isyanlarıydı. Tam da bu sıralarda küresel bir para krizi ortaya çıkmış, dünyanın ileri gelen bankaları ardına batmıştır. Hükümet mevcut borçlarını ödeyemeyeceğini ve dolayısıyla da Osmanlı Devleti’nin iflas ettiğini açıklamak zorunda kalmıştır. Devletin içinde bulunduğu zor zamanlarda Müslüman olan ve olmayan bütün halkların artık sakınmadan rahatsızlıklarını ortaya koyduğu görülür. Fakat Saray gerçekte bunu önemsemediği gibi kendilerince de şöyle bir izahı da vardır: “...hükümdarlar her devlette kamuoyundan çekine gelmişlerdir. Hâlbuki Sultan Abdülaziz Han hazretlerine bir husustan dolayı, ‘halk arasında dedikoduya sebep olur’ denilince, ‘halk dediğin bizimkilerse onların hükmü yok, ecnebler ise onlara da hekim ve mühendis gibi Hristiyanları karşı tutarsınız’ demiş olduğu yayılmış ve bu da halk arasında üzüntüye sebep olmuştu” (Paşa A. C., 2010, s. 245). Zira Tanzimat’tan beri yapılması planlanan düzenlemeler sadece bir göz boyamasından oluşuyor; eski usullere yeni kalem isimleri verilerek ıslahatların yapılmakta olduğu izlenimi veriliyordu.

Saltanatın başındaki sadrazamdan en düşük memuruna kadar rüşvetin ve müsrifliğin kol gezdiği; ehilsiz insanların mevkii edinip sadık ve işinin ehli paşaların görev kılığında Balkanlara ya da Orta Doğu’ya sürgün edildiği bir devlet halini almıştır

Osmanlı. Hersek ve Bulgar isyanlarının Bosna'ya sıçraması, Rusya Elçisi İgnatiyev'in görüşlerine uygun tedbirlerin alınması ve bütün bunların başarısızlıklarla yürütülmesi zaman zaman Müslüman ahalinin İstanbul'daki Hristiyan halklara tepkisi olarak da ortaya çıkmıştır. Bütün bu toplumsal, mali ve siyasi çöküntüler Tanzimat'tan beri yapılan reformların da hızını kesmiştir. "Osmanlı yöneticileri uzun vadeli iktisadi sonuçlardan çok, kısa vadede Avrupalı devletlerden sağlanacak siyasal ve mali desteği düşünüyorlardı" (Pamuk, 2012, s. 150) Fakat Avrupa'da da borsaların çökmesi ve imparatorluğun ödeme kapasitesinin olmayışı, Osmanlı Devleti'ndeki krizlere bir de taht darbesi eklemiştir. 30 Mayıs 1876 da Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa önderliğinde padişah Abdülaziz tahttan indirilmiş, yerine V. Murat geçirilmiştir.

Yeni padişah hem çok dindar değildi hem de gayrimüslimler arasında oldukça yakın dostları vardı. O kadar ki, mason locasına bile üyeydi. Abdülaziz'in tahttan indirilme sürecine giden yolda V. Murat ile sürekli ilişkide olan eski, Yeni Osmanlıcı Ziya Paşa'nın aracı olduğu söylenir ki aslında V. Murat'ın amcası Abdülaziz'i tahttan indirme fikri çok daha eskidir. İngiliz Elçisi Henry Elliot başta olmak üzere; Ziya Paşa, Sadullah Bey ve Namık Kemal 1872 ağustosunda böyle bir çalışma içine girmişlerdi. Mustafa Fazıl Paşa ve Midhat Paşa'nın bu durumdan haberdar olduğu ve böyle bir gelişmeye dönem itibari ile onay vermedikleri görülür. Hatta Midhat Paşa'nın valilikten azledilip sadrazamlığa geçtiği vakit, ilk yaptığı icraatlar arasında Sadullah Bey'i görevden almak ve Namık Kemali de Gelibolu'ya sürgün etmek olmuştur (Tevfik, 1973, s. 446,447).

Sultan V. Murat'ın taht değişikliği sırasında yaşadığı heyecan ve kısa süre sonra gelişen amcasının intiharı olayı, onu sarsmış ve hemen ardından Çerkes Hasan'ın Midhat Paşa'nın konağını basarak Avni Paşa'yı öldürmesi, sinir krizleri geçirmesine neden olmuştur. Sultan V. Murat'ın alkol sorununu da hesaba katınca devletin içinde bulunduğu kötü şartlara bir de taht krizi eklenmiş, işler daha da karmaşık hale gelmişti. Bir yandan Rusların Balkanlar konusundaki baskısı, bir yandan Bâb-ı Âli'deki karışıklıklar, Midhat Paşa'yı Kanuni Esasi'yi ilan edeceğine inandıran, Hamid Efendi ile uzlaşmaya götürmüştür. Ve böylece Hamid Efendi 35 yaşında II. Abdülhamid olarak tahta çıkarılmıştır.

1.BÖLÜM / İTTİHAT TERAKKİ

1.1. Meşrutiyet

II. Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk günlerde devletin önünde iki önemli dış sorun ve birçok iç problem vardı. Sultan Murat'tan bir fayda göremeyen imparatorluk bir taraftan Avrupa devletlerinin Balkanlar üzerindeki taleplerinin baskısını bertaraf etmeye çalışıyor, diğer yandan Rusya'nın saldırgan tutumunu göğüslemeye çalışıyordu. Dış politikada bu çember daralırken, içeride Osmanlı Devleti'nin meşrutî bir yapıya kavuşturulması ile mevcut sorunları bir süreliğine durdurabilecek bir anayasa üzerinde çalışmalar yapılıyordu. Anayasa fikri Yeni Osmanlılarla gelişen bir kavramdı, fakat bu dönemde Midhat Paşa'nın neredeyse tek hedefi haline gelmiştir. Midhat Paşa bu çalışmaları yaparken sürgünden geri çağırdığı Namık Kemal ve Ali Suavi ile Ziya Paşa'yı da bu ekibe dâhil etmiştir. Bir yıl önce ölen Mustafa Fazıl Paşa dışında Yeni Osmanlıların çekirdek kadrosu şimdi İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin anayasasını hazırlayan grupta yer alıyordu.

1877 yılı başında Balkanlarda Slav halkının hamiliğini üstlenen Rusların etkin baskısı ile Avrupa'da bir komisyon oluşturulmuştu. Bu komisyonda elini güçlendirmek isteyen Midhat Paşa ivedilikle anayasanın hazırlanması ve meşrutiyetin ilan edilmesi için uğraşmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu ilk anayasası tahrifata uğrayarak da olsa meşakkatli bir çalışmanın ardından kabul edilmiş, meşrutiyet ilan edilmiştir. İstanbul'da toplanan ve Tersane Konferansı olarak anılan Avrupa Komisyonu'na, meşrutî yönetim altındaki Osmanlı ülkesinde komisyon taleplerinin bir iç sorun olduğu ve Osmanlı meclisinde çözüleceği ifade edilir.

Osmanlı'nın altı yüz yıllık geleneksel yönetiminin meşrutiyetle değiştirilmesi içeride büyük bir coşku ve umut yaratmıştı. Halk meşrutiyeti gelecekteki İngiltere olma yolunda atılmış bir adım olarak görüyordu. Fakat Avrupa devletleri, son elli yıldır önerdikleri ıslahatların nasıl göz boyamaktan ibaret uygulamalar olarak hayata geçirildiklerini biliyorlardı, bu nedenle uygulanabilirliğine hiç olanak tanımadılar. Meşrutiyet Osmanlı yurdunda canları pahasına direnen bir avuç insanın umudu iken, Avrupa nezdinde ölü doğmuş bir çocuktan başka bir ifadeye sahip değildi. O kadar ki,

Avrupa Komisyonu dağıldıktan üç gün sonra İngiltere delegesi Lord Salisbury ve dokuz gün sonra da Büyükelçi Henry Elliot Sultan Abdülhamid'i bizzat ziyaret ederek komisyon kararlarının kabul edilmesini istemiş ve her ikisi de ülkesine sultanın elinden hiç bir şey gelmediği yönünde rapor geçmiştir.

Avrupa Komisyonu, taleplerinin kabul edilmemesi üzerine Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki ipler kopma noktasına gelir. Kısa bir süre sonra da Midhat Paşa apar topar sürgüne gönderilir ve ekibi de dağıtılır. İmparatorluğun bu ilk meclisi kısa ömrü nedeniyle somut bir başarı ortaya koyamamıştır. Fakat bu meclis; tıpkı Jön Türklerin idealize ettiği gibi, Osmanlıcılık çatısı altında buluşulabileceği teorisinin deneysel bir pratiği işlevi de görmüştür. İmparatorluğun merkez ve taşra temsilcileri ilk kez bir araya toplanarak millet ve din ayrımları olmaksızın kendi bölgeleri ile ilgili müzakerede bulunabilecekleri bir forum deneyimi kazanmışlardır.

Bâb-ı Âli meşrutiyetten kurtulmaya çalışırken komisyon sonuçlarının dayattığı görünüşte kısa süreli muhtariyetleri kabul etmeyen meclis lağv olurken, devlet de kısa sürede Rusya ile savaşa girmiştir. Balkanlardaki Hristiyanlar üzerinden nüfuzunu geliştirmeye çalışan Rusya, hiçbir komisyondan alamayacağı değerli bir sonuç ile Çatalca'ya kadar ilerlemiştir. Bu olayın kısa süre öncesinde Beykoz'dan Riva'ya yapılan şose için halk arasında söylentiler çıkmış, Mahmut Nedim Paşa'nın bu yolu yakın dostu Rus Elçisi İgnatiyev'in hatırına Rus ordusunun yürümesi için yaptırdığı söylentileri ortaya atılmıştır. Sonraları yolun Mısır Kethüdası Abraham Paşa'nın ava gidebilmek için yaptırdığı öğrenilmiştir (Tevfik, 1973, s. 255). Fakat İstanbul halkının hayalinde gelişen bu söylenti, Rus ordusunun realitesi olmuştur.

Avrupa devletleri Osmanlı mirasının tek başına Rusya'nın olmasına müsamaha gösteremeyeceğinden İngiliz donanması derhal harekete geçmiş ve Mudanya önlerine demir atmıştır. İngilizler ile Rusya arasına sıkışan Osmanlı Devleti barış müzakerelerinden önce II. Abdülhamid'in isteği doğrultusunda meclisi toplamış ve görüş alışverişinde bulunma lüzumu duymuştur. Bu toplantıda savaşa devam edildiği halde, İstanbul'un savunulması konusu görüşülmüştür. Bunun imkânsızlığını dile getiren askerlere karşın, aksini iddia eden ilmiye ricali de mevcuttu. Meşrutiyetin bu dönemde ne ifade ettiğinin en açık ifadesini, toplantıya katılan İstanbul mebusu

Astarcılar Kethüdası Ahmet Efendi'nin II. Abdülhamid'e söylediği şu sözlerde görmek mümkündür. "Bizim mütalaamıza müracaat etmede geç kalınmıştır. Felaketi önlemek mümkün olduğu elverişli fırsatlarda mütalaamız sorulmadı. İşler buraya gelince artık ne denir? Meclisi Mebusan, dahli bulunmadığı bir durumun sorumluluğunu kabul etmemektedir. Zaten Meclisin görüşleri hiç dikkate alınmadı. Kararlarından hiçbiri tatbik edilmedi. Tekrar ediyorum, Meclisi Mebusan bu günkü felaketleri doğuran sebeplerden bir sorumluluk kabul etmemektedir" (Karal, 2007, s. 62). Astarcılar Kethüdası Ahmet Efendi'nin sözleri meclisin ruh halini ve Bâb-ı Âli'ye bir gerçeklik ifade etmediğinin en açık kanıtı olsa gerektir.

Ayastefanos Antlaşması ile yenilgiyi kabul etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti Berlin'deki müzakerelerde beklediği desteği göremediği gibi çok ağır bedeller ödemek mecburiyetinde kalmıştır. Rusların İngilizlerle yapmış oldukları gizli anlaşmaların bir neticesi olarak, Berlin Antlaşması sırasında hiç hesapta olmayan bir toprak kaybı daha oluşmuştur. İngiltere bu savaşta tek bir kurşun atmadan Kıbrıs'ı ele geçirmiştir. Ayrıca Balkan eyaletlerini büyük ölçüde kaybetmiş olan Osmanlı Devleti savaş tazminatının bir kısmına karşılık; Ardahan, Kars ve Batum'u Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Rusya bu kazanımlarına ek olarak ayrıca Doğu Anadolu'daki Ermenilerin koruyuculuğunu yapmayı da Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir. Bu tarihten önce Anadolu'nun çeşitli yerlerinde zaman zaman çıkan isyanlar genellikle aşiretler arası problemler veya yeni atanan asker ya da sivil yöneticilerle ilgili iken, Rusların hamilik uygulamaları ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Ermeni toplumu üzerinde farklı bir anlayış gelişmeye başlamıştır. Esasen 1789 Fransız İhtilali'nin uluslaşma eğilimleri Osmanlı coğrafyasındaki halklar içinde öncelikle Hristiyanlar arasında karşılık bulmuş olduğundan, Çarın bu fırsatı kaçırması da beklenemezdi.

Avrupa'da neredeyse her ülkenin elinde, kendi temayüllerine göre çizilmiş yeni bir Balkan haritasının olduğu bu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin Rus Savaşı'nı kaybetmesinin ekonomik sonuçları bir yana, yaşanan göçlerle ortaya çıkan psiko-sosyal koşullar da oldukça ağırdı. II. Abdülhamid, bütün bu olumsuzluklar içinde farklı bir politika uygulayarak Osmanlı aleyhine işleyen zamanı yavaşlatmak gerektiğini idrak etmiş; yeni ve sert ek tedbirler alma yoluna gitmiştir. Hristiyan Avrupa

tarafından paylaşım konusunda hemfikir olunan ve fakat hisseler konusunda uzlaşamayanların, Hasta Adam'ı yatağında boğma çalışmaları açıktan sürerken II. Abdülhamid'in bu duruma karşılık olarak savaş sonrasında hızla stratejik önlemler aldığı görülür. Sultan bu dönemde ağırlıklı olarak kendi memur kitlesini yetiştirecek okulların açılmasını sağlarken, bir taraftan da Avrupalı şirketleri birbirine düşürecek yeni ve stratejik demiryolları ağları için rekabet ortamı yaratmıştır. "1877-1878 Türk-Rus harbinden sonra hadiseler süratle ilerlemişti. Türkiye Devleti beka mücadelesi içinde idi ve büyük bir takım işlere girişmiş bulunuyordu. Memleketin her tarafında mektepler açılıyor, demiryolları, karayolları inşası devam ediyordu. Fakat bu işler dahi Avrupa devletleri arasında bir rekabet mevzuu oluyor, bütün Avrupa devletleri, yıkılmaya terk edilmiş ve bu yıkılma hareketi teşri edilmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan kendi menfaatleri istikametinde en büyük lokmayı kapmak için birbirleri ile mücadele ediyorlardı" (Karadağ, 2005, s. 158).

II. Abdülhamid Rus harbinden sonra Meclisi Mebusan'ı kapatmış İngiltere ile yürüttüğü diplomasi savaşı ile uğraşırken bir yandan da kendisine muhalif olabilecek paşa ve aydınları ya satın alıyor ya da sürgüne yolluyordu. Ya da birbirine düşürerek meşgul ediyordu. Yeni Osmanlılardan Ziya Paşa, Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Recaizade Ekrem Bey'ler birer birer merkezden uzaklaştırılmıştı. Gazeteci Ali Suavi ise Yeni Osmanlıların tez canlı bir üyesi olarak II. Abdülhamid tarafından önce sürgün edilmiş sonra da birtakım payelerle ödüllendirilerek susturulmuştu. 93 Savaşı olarak bilinen Osmanlı-Rus Harbi sonrasında ekonominin çökmesi, basında artan sansür sorunları ve toplum içindeki adaletsizliklerin aleniliği çeşitli ortamlarda V. Murat'ın yeniden tahta çıkmasının konuşulmasına neden olmuştur. Ali Suavi'nin Galatasaray Lisesi müdüriyetinden alınması ile II. Abdülhamid'e karşı artan muhalefeti, V. Murat saltanatı etrafında basın yolu ile yaptığı gibi, fiili bir örgütlenmeyi baskına dönüştürecek kadar hesapsız bir noktaya da gelmiştir.

Tarihe Çırağan Sarayı baskını olarak geçen Ali Suavi'nin başarısız eylemi, kendisi ile birlikte 20 kadar insanın ölümüne neden olmuştur. Aralarında II. Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın da bulunduğu söylenen bu oluşumun amacı V. Murat'ın yeniden tahta çıkmasını sağlamaktı. Baskının başarısızlığı, grubun ifşa olmasına da neden olmuştur. Bu ekipten İtalya'ya kaçabilen Ali Şefkati, daha

sonra Paris'e geçerek uzun süre Abdülhamid'i eleştiren yayınlar yapmıştır. Ali Şevkati'nin yayınları on yıl sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin Paris'te teşekkül etmesi için bir zemin oluşturacaktır. 1878'deki Çırağan baskınından sonra saltanat cephesinde çok ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. II. Abdülhamid, hem padişahlık hem de hilafet tacını hiç kimsenin muhalefet edemeyeceği bir istibdat yönetimi haline getirirken, kamuoyu da meşrutiyet, hürriyet, adalet gibi kavramlara daha sıkı sarılır olmuştur.

II. Abdülhamid'in tek başına ve her şeyin üzerindeki iktidarı harbiye, tıbbiye ve mülkiye öğrencilerinin büyüüp serpilişine kadar devam edecektir. Yeni Osmanlılar ise tarihten silinmiş sayılıyordu, ta ki 1889'da Bursa maarifinden Ahmet Rıza'nın sergi bahanesiyle Paris'e kaçışına kadar.

1.2. İttihad-ı Osmani Cemiyeti

İttihadı Osmani Cemiyeti, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni şekillendiren Jön Türkler zincirine eklenmiş, yeni bir halka olarak 1889'da İstanbul'da kurulmuştur. Kurucuları, Gülhane Askeri Tıp Akademisi (GATA), nam-ı diğer tıbbiye öğrencilerinden İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşid, Hüseyinzade Ali ve İshak Sükûti'dir. "Cemiyeti kuran gençler, memleketin maruz kaldığı felaketlerin nedenini hükûmetin idare sisteminde ve milletin kaderinin bir şahsın keyif ve hevesine tabi tutulmasında buluyor; Meşrutiyetin uygulanmasını sağlamak amacıyla böyle gizli bir cemiyetin kurulmasına gerek görüyorlardı" (Kuran, 2000, s. 45). Başlangıçta faaliyet önceliğini sadece taraftar edinmeye ayıran cemiyet üyeleri, toplum nazarında önem arz eden mevkilerdeki isimleri yavaş yavaş bünyesine dâhil ederek işe başlamıştır.

Mülkiye ve Tıbbiyeler arasında oldukça ilgi gören Cemiyetin, Rumeli Hisarındaki ilk toplantısında bir tüzük gereksinmesi doğmuştur. Tüzüğün hazırlanma safhasını Leskovikli Mehmet Rauf şöyle anlatmaktadır: "Uzun uzadı düşünülüp ve incelemeler neticesinde kabul olunan kararlar dairesinde Tıbbiyelilere bir tasarı kaleme aldırdıktan sonra bir tüzük düzenlenmesi kararlaştırıldı. O zamana göre pek tehlikeli ad olunan bu görevde bu aciz yazar ile Adanalı Ali Münif Bey kardeşime verildi. Bir hafta sonra Tıbbiyeliler tarafından kaleme alınan tasarı merhum İshak Sükûti tarafından bana teslim olundu. Ertesi günü Ali Münif Bey ile odamıza

kapanarak tüzüğü düzenlenmeye başladı. Bir hafta geçmeden tüzük hazırlanmış idi” (Rauf, 1991, s. 33).

Cemiyetin tüzüğü, mülkiye öğrencilerinden Ali Münif ile Leskovikli Mehmet Rauf tarafından 1895’de yazılmış olduğundan, bazı kaynaklarda İTC’nin resmi kuruluş tarihi 1895 olarak geçmiştir. Kuruluşundan itibaren ilk yıllarını örgütlenme faaliyetleri ile geçiren Cemiyet üyeleri İstanbul’daki Ermeni ayaklanmalarından etkilenmiş ve aktif çalışmalara başlamışlardır. “Fakat 1894 tarihinde İstanbul’da baş gösteren ayaklanma hareketi ve özellikle Ermenilerin Bâb-ı Âli’ye hücumu ve Osmanlı Bankasına taarruzları üzerine, İngiltere ve Fransa hükümetlerinin takındıkları tavır ve durumdan ürken cemiyet mensupları harekete geçmişler ve bu şekilde memlekette zulme uğrayanların yalnız Ermeniler olmadığını ve bütün Osmanlıların Sultan Abdülhamid istibdadından şikâyetçi bulunduğunu ve devletlerce kabul edilecek kararın herhangi bir azınlık lehine olmaktan çok, bütün Osmanlılar camiasını kapsamaması gerekeceğini Avrupalılara anlatmak istemişlerdir” (Kuran, 2000, s. 46).

Bu olaylar sonucunda, Avrupa devletlerinin eline Osmanlı Devleti’ne baskı yapmak için kullanabilecekleri bir fırsat geçmiştir. İttihatçılar Bâb-ı Âli’ye, Ermeniler konusunda baskı yapılmasının önüne geçmek istemiş ve hızla çalışmalara başlanmıştır. İbrahim Temo’nun hatıralarında olayla ilgili anlattıkları da durumun bu minvalde gelişmiş olduğunu göstermektedir. “Ahali büyük bir heyecan içinde idi. Kürtler, Türkler, hamallar, işçiler, softalar ellerinde kalın sopalarla her tarafı dolaşiyor, rast geldikleri Ermenilerin kafalarını parçalayarak telef ediyorlardı” (Temo, 2013, s. 50). Durumun vahametini idrak eden cemiyet, aynı gün Sultanın yoğun güvenlik önlemleri uyguladığı İstanbul’da, bildiri hazırlamış; İbrahim Temo, İshak Sükûti ve Dr. İbrahim de ertesi gün, güneş doğmadan bu bildiriye dağıtmıştır. Bildiri Metni:

Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler!

Ermenilerin devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınıp hürmet gören Bâb-ı Âli’yi basmaya kadar cüret ettiler. Payitahtımızı sarstılar. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucibi teessüfümüzdür; lakin hakikatte zülüm, istibdat ve idaresizlik, bu mucibi teessür ve teessüf hadiseleri doğurmaktadır. Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi bu müstebit hükümetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor. Biz bu gün Ermenileri

tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdadın merkezi olan Bâb-ı Âli'yi, Şeyhülislam Kapısını, Yıldızı basarak bu daireleri müstebitlerin başına yıkalım, el ele verelim, toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestiye âşık ve müstahak olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (Temo, 2013, s. 51).

Bu sıralarda İstanbul'daki bir diğer karışıklık da Arnavut ve Bulgarlar arasında yaşanıyordu. Rum kilisesinden ayrılarak kendi patrikliklerini kurmak istemeleri yanında okullarını da ayırmak isteyen Bulgar ve Arnavutlar, İstanbul'a gönderdikleri temsilcilere saldırılmış ve başpapazları öldürülmüştü.

Bu kargaşa içinde iyice sıkışan Cemiyet üyeleri, artan baskılar neticesinde istibdat yönetiminin hapisanelerinde işkence görmek, sürgünlerinde ölüp gitmektense Avrupa ve Mısır'a firar etmeye başlamıştı. "Okullardaki çalışmalar aralıksız devam ediyordu fakat buralardaki eski öğrencilerden bir kısmı takip edildiklerini anlayınca, ülkeyi terk etmenin zamanı geldiğine karar verdiler ve 1894-1895 senelerinde Avrupa'ya kaçtılar ve büyük çoğunluğu Paris'e yerleştiler. Bu kaçanlar arasında sultanın hışmından kurtulmak ve aynı zamanda tahsillerini tamamlamak isteyenler de vardı. Mesela, Selanikli Nazım gibileri bu gruba dâhildi zira o, hem eğitimini tamamlamak ve hem de sultana karşı mücadeleye devam etmek istiyordu" (Ramsour, 2001, s. 33).

1.3. Paris'te İttihat ve Terakki Teşekkülleri

Merkezi önce Paris, sonra Cenevre sonra yine Paris'e taşınan bu cemiyetin oluşumunu Ahmet Rıza ve Halil Ganem sağlamıştır. II. Abdülhamid'in Birinci Meşrutiyet'i sona erdirmesi ile meclisin kapatılmasının hemen ardından Paris'e giden Suriye vekili Halil Ganem entelektüel çalışmalarına orada devam ediyordu. Halil Ganem Beyrutlu bir Hristiyan'dı ve Paris'te hem Fransız gazetelerine yazıyor hem de Osmanlı yönetimi altındaki Arap coğrafyasına nüfus etmeye devam ediyordu. Abdülhamid rejimiyle mücadele etmekten hiç vazgeçmeyen ve Sultanın hiçbir politik rüşvetini kabul etmeyen Halil Ganem Paris'e gelen Ahmet Rıza'nın yol arkadaşı ve rol modeli olmuştur. Her ikisinin de yaşamları boyunca karşılaştıkları zorluk ve baskılara boyun eğmedikleri ve çalışmalarından taviz vermedikleri görülmektedir. Sultan Abdülhamid'in bu iki kişi hakkında beklediği olumsuz haber ne yazık ki sadece

Paris Sefiri Münir Süreyya Bey'in abartıları ile karşılanabilmiştir. Ahmet Rıza ve Halil Ganem 'in Paris'teki yayınları nedeni ile dava edilip tazminata mahkûm olmalarını Münir Bey'in cinayet bahsi ile merkeze bildirmesi, ilgili örneklerden biridir (Ek 1).

Ahmet Rıza Paris'e ilk geldiği zamanlarda muhalif tavrı oldukça ılımlıdır. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişme ve ilerlemesine yönelik bir takım çalışmalar yapmış ve bunları layihalar halinde Abdülhamid'e sunmuştur. Tıpkı otuz yıl önce Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'e yazmış olduğu ve bir sonuç alamadığı gibi, Ahmet Rıza da bu layihalardan bir sonuç alamamıştır. Fakat yazdığı programları çeşitli gazetelerde yayımlayarak kamuoyuna sunmuş ve bu vesile ile de oldukça tanınmıştır. Onun bu tanınırlığı, isminin gazetelerde sık sık anılması, Sultanı bu isim üzerinde önlem almaya itmiş ve Abdülhamid bütün maddi ve psikolojik yöntemleri deneyerek kendisini engellemeye çalışmıştır.

Ahmet Rıza'nın eğitimci kişiliği ve kendi yaşam felsefesini pozitivist bir temel üzerinde inşa etmesi, onu dönemin bilinen Türk tipi siyasetçisi ve dava adamlığından öte, ideal bir toplum mekanizmasının bilimsel bir neferi olarak karşımıza çıkarır. Paris'te eğitimine de devam eden Ahmet Rıza; bir taraftan hayatını idame etmeye, diğer taraftan da Abdülhamid istibdadına karşı faaliyetlere başlamıştır. İlk zamanlar tek başına bir cemiyet gibi çalışan Ahmet Rıza, daha sonra kendisine katılan Dr. Nazım, Şerif Bey ve Bahaeddin Şakir ile çalışmalarını yürütür. Ahmet Rıza daha sonra Paris'e kaçarak gelenlerle uyumlu bir birliktelik oluşturamamıştır. İstanbul'daki İttihadı Osmani Cemiyeti ile yapılan yazışmalar, cemiyetin Paris'teki oluşumunun hem maddi hem de kişilik çatışmalarından kaynaklı nedenlerle gecikmesine neden olmuştur. Ahmet Rıza bu dönemde Abdülhamid tarafından gelen siyasi rüşvet tekliflerini geri çevirmiş ve Paris'te cemiyet oluşumunu tamamlamıştır.

Ahmet Rıza'nın İTC'yi konumlandığı çizgi, zaman zaman bazı üyeler arasında tartışmaya neden oluyor, küçük meseleler bile sorun haline getiriliyordu. Örneğin, İstanbul'daki askeri çevrelerde taraftarları günden güne artan İttihadi Osmani Cemiyeti, Paris'teki bu oluşum için İttihadı İslam adını önermiş ve bu teklif Paris'te karşılık bulmuştu. Fakat Ahmet Rıza, Osmanlı Devleti'ndeki bütün unsurları kapsamadığı gerekçesi ile bu talebi reddetmişti. Ahmet Rıza bu konuyu anılarında

şöyle izah etmiştir: “Gazete çıkaracağımı İstanbul'a, Cemiyet'e haber verdim. Gazetenin adı, dahası, cemiyetin bile adı henüz kararlaştırılmamıştı. İstanbul, İttihadı İslam [İslam Birliği] diyordu. Ben bütün Osmanlıların çıkarları için çalışacağından dolayı İttihad ve Terakki [Birlik ve Gelişme] adını daha uygun gördüm. Öyle kabul edildi. Gazetenin adını da "Meşveret" koydum” (Rıza, 2001, s. 17).

Ahmet Rıza'nın Paris 'deki çalışmaları ve kimseye muhtaç olmadan, düzgün bir imajla yaşayabilmek için gösterdiği çaba, kısa süre sonra II. Abdülhamid engeline takılır. Sultanın Paris mahkemelerine başvurarak, Meşveret 'in yayınlanmasına engel olmaya çalışması ile başlayan süreçte, gazetenin Paris'te Türkçe basımı yasaklanmıştır. Fransızca yayınına devam eden Meşveret 'in Türkçe basımı Belçika'nın başkenti Brüksel'e taşınır ve fakat kısa bir süre sonra Sultanın özel gayretleri ile orada da engellenir. Sarayın özel gayreti ile girdiği hiçbir işte uzun süre çalıştırılmayan Ahmet Rızayı yoksulluk dahi yıldırmamıştır.

Bu dönem İttihat Terakki Cemiyetinin merkezi olan İstanbul'da da beklenmedik gelişmeler olmuştur. Sultan Abdülhamid yönetimi büyük bir operasyon düzenleyerek İstanbul'da cemiyeti çökertir. Sultanın kendisine darbe ve suikast hazırlığında oldukları iddiası ile düzenlenen operasyon sonunda çoğunluğu öğrenci olmak üzere 600'den fazla İttihat Terakki üyesi tutuklanmıştır. Taşkışla'da çeşitli eziyetlere maruz kalan bu tutuklulardan 78 mülkiye ve tıbbiye öğrencisi de Fizan'a sürgün edilmiştir. Fizan sürgünlerinden kaçabilen Ahmet Cevdet ve Yusuf Akçura gibi önemli isimler Tunus üzerinden Paris'e gitmiştir. Cemiyet, bu darbe ile İstanbul'daki etkinliğini büyük oranda kaybetmiştir. İttihat Terakki İstanbul merkezi içerisinde aktif çalışan kişilerin Avrupa'nın çeşitli bölgelerine gittiği görülür. İstanbul'dan çıkabilenlerin çoğunlukla Paris'e gitmesi ile de artık cemiyetin ana merkezi Fransa'dır.

Paris'e gelenler arasında Mehmet Murat Bey de vardır ve kısa bir süre zarfında Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyetini ikiye böler. Mizan adında bir gazete çıkaran ve bu nedenle Mizancı Murat olarak tanınan Mehmet Murat Bey Osmanlı İttihadi Cemiyeti örgütlenmesi sırasında İstanbul'da mülkiye hocasıdır. Mizan gazetesi ile muhalefete başlayan Mehmet Murat Bey, başlangıçta Devlet-i Âli'nin büyük sorununu

Padişah ve halifelik etrafındaki beceriksiz memurların oluşturduğu fikrine sahiptir. Abdülhamid'e sunduğu layihaların önemsenmemesi neticesinde Duyun-i Umumiye deki görevini bırakarak, önce İngiltere sonra da Mısır'a gider. Bu dönem cemiyetin hem İstanbul, hem de Kahire'deki kolları ile irtibatta olan ve buralardaki teşkilatlanmaya ivedilik kazandıran Mehmet Murat Bey, Abdülhamid'le de yazışmalarını sürdürür.

İngiltere'de Tersane Konferansı ve Berlin Kongresinden tanıdığımız Lord Salisbury ile Ermeniler hakkında görüşen Mehmet Murat Bey yine burada Ermeni komitacılarla da görüşerek gayrimüslimlerin temel haklar çerçevesinde, hukuki eşitlik ilkesi ile yönetilmesi için çalışmalar yapmıştır. Ermeniler onun bu çalışmalarını, Ahmet Rıza'nın anlaşma zemini oluşturamadığı Hınçak ve Taşnak partilerinin ikna edilmesi suretiyle cemiyetin liderliğini ele geçirmek olarak tasavvur etmişlerdir. "...Mizancı Murat, inisiyatifi rakibinden almak amacıyla 1896'da Londra'da Hınçak Partisi'nin liderlerinden Nazarbeg ile buluşmuş, ancak herhangi bir sonuç elde edemeden Paris'e dönmüştü." (Avagyan & Minassian, 2005, s. 16) Bütün bunlara ek olarak Mehmet Murat Beyin sıkı sıkıya bağlı olduğu Panislamizm onu Ahmet Rıza'nın August Comte ekolü ile de çatışmaya itmiştir. A. Rıza'nın cemiyeti idare şekli yanında Avrupa'da edinmiş olduğu şöhret ve mevkii de Mehmet Murat beyi rahatsız etmiştir. Bütün bu kişisel nedenlerin dışında Sultan Abdülhamid'in görevlendirmiş olduğu Paris sefiri Münir Bey ve Ahmet Celalettin Paşa'nın özel çabaları da İttihatçılar arasındaki nifak tohumlarını büyütülmüştür.

Paris'e dönüşünün ardından Meşveret gazetesinin cemiyetin yayını olup olmadığı tartışmalarını öne çıkaran Mehmet Murat Bey, etrafında toplanan Şerafettin Mağmumi, İshak Sükûti, Ali Kemal ve Süleyman Nazif gibi İttihadi Osmani Cemiyetinin kurucu isimleri ile Paris'teki İttihat Terakkinin yönetimini ele alırlar. Ahmet Rıza Paris'te sadece Fransızca Meşveret'in danışma kurulunda kalır. Çalışmalarına burada devam eden A. Rıza'nın yanında; Dr. Nazım, Şerif Bey ve Bahaeddin Şakir kalmıştır. Cemiyet mensuplarını Paris'ten çıkarmak için Fransız hükûmetine baskı yapan Sultan Abdülhamid, Mehmet Murat Bey'in Meşvereti Cenevre'ye taşıması için geçerli bir sebep olmuştur. Böylece Paris'teki karışıklıkların

da önüne geçilmiştir. Sürgün edildiği Trablus bölgesinden firar etmiş olan Abdullah Cevdet'in de aralarına katılması ile bir süre Cenevre'den yayınlanan Meşveret 'in Avrupa'daki etkisinin de azaldığı görülmüştür.

Bab-1 Ali'de İttihatçıların birbirine düştüğü haberi Sarayda bir rahatlık ve uygun çalışma ortamı yaratmıştır. Durumdan yararlanmayı geciktirmeyen Sultan gerek Türkiye'den gönderdiği, gerekse Avrupa'daki sefaretlerden görevlendirdiği hafiyeler ile İTC üyelerinin bir kısmını ikna etmiştir. Bu dönem Avrupa'daki ittihatçılara verilen siyasi rüşvetlerle Mizancı Murat başta olmak üzere cemiyetin önde gelen kişileri Abdülhamid'e bağlılıklarını bildirmiştir. "Ahmet Rıza ile Murat arasındaki sürtüşmeler, hiç şüphe yok ki, sultanın işine yaramış ve Ahmet Celalettin Paşa'nın işini kolaylaştırmıştır. Sultana karşı şiddetle yürüttüğü mücadeleye rağmen Genç Türkler arasındaki en zayıf halkanın Murat Bey olduğunu ve onun boyun eğmesi halinde taraftarlarının da kendisini takip edeceklerini anlamakta, Celadettin Paşa fazla gecikmedi" (Ramsour, 2001, s. 63). Mehmet Murat Bey'in bu tavrı cemiyet içinde oldukça tepki çekmiştir. Fakat onunla birlikte hareket eden İTC'nin Abdullah Cevdet gibi önde gelen isimlerinin bazıları, Abdülhamid'den maaş aldığı halde maaşını cemiyete bağışlayarak saraya verdiği sözü birkaç kez teyit etmek zorunda kalmıştır.

Cemiyetin Paris'teki bölünmesinin bir diğer sebebi ise Prens Sabahattin'dir. Sultan Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultanın eşi Mahmut Paşa, aile üzerindeki baskı ve kişisel çatışmalar nedeniyle, oğulları Lütfullah ile Sabahattin'i alarak Paris'e kaçmıştır. Damat Mahmut Paşa'nın adliye nezaretinden alınmasını takiben ev hapsinde olduğu günlerde, Hicaz demiryolu ihalesinin gelecekte tehlikeli sonuçlar yaratabileceğine dair bir layiha hazırlamış ve Saraya sunmuştur. Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa kaçış nedeni olarak Mahmut Paşa'nın İngilizlere aracılık etmiş olduğunu ve bu sebeple komisyon alacağını belirterek, Paşa için gerçekte Osmanlı'nın çıkarlarının mevzubahis olmadığını beyan etmiştir. Mahmut Paşa ise bunu bir iftira olarak nitelemiş ve Hicaz demir yolu inşasının Almanya Devleti'ne ihale edilmesi yerine, İngiliz ve Fransız ortak girişimi olan özel bir şirkete tevdi edilmesini ülke için daha güvenli olduğunu ifade etmiştir. Fakat Mahmut Paşa ve çocuklarının İngiliz

pasaportu ile ülkeden kaçması da, Tahsin Paşa'nın iddiasının ihtimal dâhilinde bulundurulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Prens Sabahattin iyi eğitim almış birkaç dil konuşabilen geleceği parlak bir gençti. Gerek eğitimi gerek saltanat ailesinden olması nedeni ile de Paris 'deki çevrelerinde oldukça tanınmıştı. Paris'te Ahmet Rıza'nın yeniden başına geçtiği İTC, o günlerde oldukça durağan günlerden geçmektedir. Büyük ithamlarla İTC'nin yönetimine gelen Mizancı Murat'ın İstanbul'a dönerek Padişaha biat etmesi önemli bir kırılma yaratmıştır. Cemiyetin İstanbul ayağının çökertilmesi ve Avrupa'daki şubelerden Padişahın affına sığınarak sulh kararı almış olan üyeler de ayrıca cemiyetin geleceğini tehlikeye sokmuştur. İTC'nin tükenmek üzere olduğu bu dönem Sultan Abdülhamid cephesinde kısmen olumlu gelişmeler yaşanmaktadır. Uzunca bir süre kedisini meşgul eden Ermeni ayaklanmaları neredeyse bitirilmiş, Osmanlı – Yunanistan Savaşı kazanılmıştır. Padişah hazretlerinin dışarıya karşı sağladığı özgüven, içeride kedisine duyulan hürmeti de arttırmıştır. Daha da önemlisi bu sonuçların Osmanlı toplumu üzerindeki etkisinin olumlu emareler göstermeye başlamış olmasıdır.

Prens Sabahattin'in Paris'e gelmesi, cemiyet için maddi bir dayanak teşkil ettiği kadar Osmanlı ailesinden birinin İTC çatısı altında olması da ayrı bir önem arz ediyordu. “ Sultan Hamid eniştesi ile yeğenlerini, bilhassa büyük yeğenini çok iyi tanıyordu. Zamanlardır kendisinin uykusunu kaçırılan Jön Türk- Genç Türk hareketinin başına eğer Sabahattin Bey geçerse, bu hal, şahsi saltanat idaresine son vermeyi gaye edinmiş hareketi, Batı'nın gözünde muhterem ve güvenilir hale getirecekti. Çünkü Sabahattin Bey'in şahsiyeti, ilmi, irfanı, fazileti ve ahlakı böyle bir itimada mükemmel mesnet olabilirdi” (Kutay, 1964, s. 11). İlerleyen süreçte ortaya çıkan anlayış farklılıkları bir süre sonra problem yaratmaya başlamıştır. Mizancı Murat'ın dindar ve tutucu kişiliği ile çatışan Ahmet Rıza'nın pozitivist August Comte yaklaşımı, şimdi de Prens Sabahattin'in Edmond Demolins'in bilimsel halk kuramı ile çatışıyordu. Daha da önemlisi Prens'in fikirlerinin diğer bütün cemiyet üyelerinin henüz hayal dahi edemedikleri, dönem itibarı ile oldukça ileri addediliyor olmasıydı.

Cemiyet içinde ayrı bir grup oluşturan Prens Sabahattin'in Osmanlı ülkesi için düşündüğü federasyon (Âdem-i merkeziyet) sistemi ile ekonomik model olarak uygun gördüğü liberalizmi (Teşebbüs-i şahsi) savunuyordu. Bu çatışmalar içinde Birinci Paris Kongresi toplanmıştır.

1.4. İttihat Terakki Paris Kongreleri

1899 yılından itibaren Cenevre yayın grubundan Ali Fahri ve Kahire yayın grubundan Tunalı Hilmi Bey'lerin ortaya koydukları bir fikir olan kongre meselesi, anti Abdülhamid yanlısı grupları yayın yolu ile birleştirme çabasına girmiş ve büyük bir oluşum sağlanması hedeflenmiştir. Uzun süre sağlanamayan bu birliktelik ortamı üç yıllık aralıklı müzakerelerden sonra, 2 Şubat 1902' de Prensler Sabahattin ve Lütfullah Beylerin çalışmaları ile yapılabilmıştır.

Kongre fikrini gerçekleştiren ve bunun ekonomik temellerini oluşturanlar da prenslerdir. Paris'e sonradan gelen üyelerin bir kısmının oldukça sorun yaşadıkları, Ahmet Rıza yönetiminden kongre vasıtası ile kurtulmayı umdukları görülmektedir. Ahmet Rıza bunun nedenini kendisine yöneltilen ego sorunlarından ziyade mali nedenlere ve kıskançlığa bağlamıştır. Kendisi de anılarında durumu ifade ederken bunun altını çizmiştir. “Yurttan kaçanlar geliyor, benden para istiyorlardı. Odamı, üstümü, başımı temiz görüyorlar; daha perişan bir durumda yaşayarak bu azıcık paradan onlara pay çıkarmak gerekir sanıyorlardı. Nakit olarak yardımda bulunmazsam, bana güceniyorlardı. Bana, oradaki kaçaklara dağıtılmak üzere bir para gönderilmiş olsaydı, elbette gereksinimlere verirdim” (Rıza, 2001, s. 19). Neyse ki artık bu dönemin Mustafa Fazıl Paşa'sı olarak addedilen prensler bu konudaki eksiklikleri gidermişti. Fakat gerçekte bütün bu paralar prenslerin sırtındaki ağır bir borç yükünden başka bir şey değildir.

Avrupa'daki firariler arasındaki başıbozukluk, yeni gelenlerin bir toplamda buluşamaması İbrahim Temo'yu da rahatsız etmiştir. Temo'nun anılarında bahsettiği sonradan oluşan taraftarlar içinde, özellikle Mısır ve Türkiye'den Avrupa'ya kaçanların yılgınlık yarattığı görülür. Kendisi bu hususu şöyle izah etmiştir: “Fakat başta Ahmet Rıza Bey olmak üzere Paris'tekiler firarileri bir noktada toplamayı ve düzenli idare etmeyi başaramadılar. İshak Sükûti, Tunalı Hilmi'ler, Derviş Hima'lar

her iki Şefik Beyler vesaire fikirdaşlar anlaşamadılar. Benim nasihat ve iř 'arına (yazı ile bildirmeme) rağmen biri nalına, diğeri mihına vurmaya, Mısırdakiler de başka havalar çalmaya başladılar” (Temo, 2013, s. 132). Ayrıca Cenevre, Londra ve Berlin şubeleri de farklı dūřünce yapılarınca şekilleniyordu. Bu ahval içinde yapılmaya çalışılan kongreye Paris dışında bulunan İTC'nin üyelerinden başka, Osmanlı coğrafyasındaki bütün şubelerden de temsilcilerin katılması bekleniyordu.

Kongrenin organizasyonu için gerekli olan mali problemler Prens Sabahattin tarafından özölmüştü ve fakat yine de İTC kongresinin toplanabilmesi meşakkatli olmuştur. Prens Sabahattin'in ulaşım ve konaklama giderlerini üstlendiği bu ilk kongre için mekân bulma konusunda hayli sıkıntılar yaşanmıştır. Sultan Abdülhamid'in Fransız hükümetine baskı yapmış olması sonucunda, İTC kongre için salon bulamadığı gibi polis tazyiki ile de karşı karşıya kalmıştır. En nihayetinde Prens Sabahattin'in Paris'teki mülteci hürriyetçilerin dostu olarak nitelediği Mösyö La Feuvre Contalis, cemiyete özel konutunu açmıştır. Kongreye Osmanlı coğrafyasının neredeyse bütün muhalifleri bir temsilci ile katılmış olup katılım sayısının kaynaklara göre değiştiği görölmektedir. Buna göre toplam katılımcı sayısı 45 -70 kişi arasındadır.

Toplantı, iki temel konu üzerinde şekillenmiştir. Bunların ilki gazete, dergi vs. yayın yolu ile ihtilal yapılamayacağı; diğeri ise, yapılması tasarlanan ihtilal için başka ölkelerden sağlanacak destek konusudur. Ahmet Rıza'nın o güne değin sürdürdüğü şahsi tutumu, kimilerine göre elitiz yaklaşımı, İTC kongresinde yeterli ilgi görmediği gibi, merkeziyetçi siyasi görüşlerinden taviz vermemesi cemiyetin bölünmesine de sebep olmuştu. Prens Sabahattin'in Âdem-i Müdahaleciler fikri etrafında toplanan cemiyet üyelerinin çoğunlukta bulunması Ahmet Rıza için hayal kırıklığı yaratmıştır.

Bir diğer sorun olarak da Ermenilerin talepleri gündem oluşturmuştur. Ahmet Rıza, İTC'nin bu ilk kongresine kadar olan süreçte Avrupa'da örgütlenmiş olan Ermeni Cemiyetleri ile Sultan Abdülhamid'e karşı güç birliği oluşturmanın zeminini aramıştır. Fakat bu görüşmeler bir uzlaşma ortamına taşınamamıştır. A. Rıza, Ermenilerin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile 11 Mayıs muhtırası dayatmalarından feragat beklentisi içindeyken; Ermeniler de Ahmet Rıza'nın

merkeziyetçi politik anlayışından ve Meşveret gazetesindeki yazılarından feragat ederek Türkiye’de yapılacak ihtilal meselesinde özellikle İngiliz ve Fransız hükümetlerinin desteğinin alınması hususunun kabul edilmesini istiyordu. Oysa Ahmet Rıza’nın tutumu Fransa’da bulunduğu uzun yıllar içinde felsefi olarak küçük farklılıklara uğramışsa da, Osmanlılık meselesinden hiç taviz vermemiştir. “Türkçe Meşveret ’de çıkan makalelerinin tümüne bakarsak Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması sorunuyla ilgili olarak Batı devletlerinin müdahalesi, kapitülasyonlar ve Ermenilerin de ittifakını sağlamak suretiyle Ermeni sorununun çözümü konularına özellikle ağırlık verdiği anlaşılıyor. Genel olarak, ilk çıkan sayılarından itibaren Meşveret iç sorunların çözümü için dış kuvvetlere müracaat etmenin sakıncaları üzerinde durmuştu. Rıza Bey kendi ifadesiyle: “Ecneblerin mülkümüzde icra-yı hükümet değil işimize hariçten müdahale etmelerini bile namus ve haysiyet-i milliye ye bir ar sayarız” demiştir (Mardin, s. 194,195). Ahmet Rıza’nın bu karşı durma hali onun Batı emperyalizmini fark ettiği ilk dönemlerden beri böyleydi. Zira onların Osmanlı ülkesindeki sorunları gidermek şöyle dursun, o coğrafya da oluşabilecek problemlerden memnun oldukları kanaatini taşıdığı da açıkça görülmektedir.

İTC’nin ilk kongresinde ortaya çıkan bir diğer husus da Ermenilerin o güne değin yapmış oldukları silahlı eylemlerin, onları uluslararası arenada istedikleri şöhrete ulaştırmış olduğu gerçeğidir. Ermenilerin kongrede paylaştıkları deneyimler, İTC’nin gelecekte faydalanabileceği örnekler olarak da sunulmuştur. Daha sonra bu konuda oluşacak olan Ermeni kaynakları da bu hususta İTC’nin yapmış olduğu devrimin yol ve yöntemlerinin Ermeni komitelerinden öğrenilmiş olduğunu yazacaktır: “Bu olaylardan önce, 1889’da Askeri Tıp Akademisinde gizlice kurulmuş İttihad ve Terakki Cemiyeti, şiddet eylemlerine başvurmaya hevesli değildi. Fakat silahlı mücadeleden çekinmeyen ve Büyük Güçler ’in dikkatini çekmeyi başaran, böylece Padişahın gözünü korkutan bu Ermeni devrimcilerinin nispi başarısı, bazıları hala şiddete karşı çıksa da, bu kararsız Türkleri Padişahın rejimine meydan okuma konusunda cesaretlendirdi” (Dadrian, 2008, s. 88).

Kongrede bağımsız bir Ermenistan’ın kurulacağına dair söylemleri ile A. Rıza kanadının tepkisini çeken Ermeni komitelerinin tavrına karşılık A. Rıza, Osmanlı

ülkesinin bir bütün olduğunu ve asla toprak kaybının kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. İTC'nin varoluş nedeni olan Osmanlı halklarının birlikte özgürce ilerlemesi hedefi daha ilk dönemde kazaya uğruyordu. Gerçekte İTC'nin kuruluşundan ilk kongreye kadarki süreçte cemiyet örgütlenmesinde herhangi bir din ve millet ayrımı yapılmamış olmasına karşın, Ermeni devrimcilerin sadece Ermenilerden müteşekkil cemiyetler oluşturması ve uzun süre İTC'den uzak durması onların Osmanlılık fikrine bakışını ifade etmek için yeterlidir. Buna rağmen Ermenilerin taleplerinin kongrede sorun oluşturması Abdülhamid döneminin yarattığı sığ aydın-devrimci insan tiplemesinin yaklaşım tarzını ortaya koymasından önemlidir. "Cemiyet, İmparatorluğun çeşitli unsurları arasında bir "İttihad-ı samimi" vücuda getirmeyi amaç edinmiş ise de Tüzüğünde belirtildiği gibi, aynı zamanda milli ahlakı ve milli adetleri geliştirmek ve Osmanlı Devleti'nin siyasal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak da temel amaçlar arasında yer almaktaydı. Bu nitelikli amaçları ile Cemiyet "milliyetçiliğe" ağırlık vermiş olmaktadır. Diğer taraftan, 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe konması gerektiği vurgulanmakla beraber, Osmanlı Sultanının ve Hilafetin de devam edeceği belirtilmekteydi" (Armaoğlu, 1997, s. 599).

Ahmet Rıza'nın toprak bütünlüğünü savunması ve yabancı devletlerin müdahalesini reddetmesi anlaşılabilirken Padişahlık ve Hilafet makamlarının korunması konusundaki tavrı şüphe uyandırmıştır. Zira bu dönem Osmanlı coğrafyasındaki halkların her biri ayrı bir ayaklanma içindeydi ve bu huzursuzlukları gidermek için Avrupa'nın fiili müdahalesinin an meselesi olduğu düşünülüyordu. Ahmet Rıza grubunun Kanunu Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını neredeyse tek hedef haline getirmesi, daha önce Midhat Paşa'nın İstanbul Konferansı'nda uyguladığı yöntemin aynısı olarak addediliyordu. Bu fikre göre; anayasanın ilanı ile hem Avrupa'daki özgürlükçü çalışmalar yatıştırılacak, hem de ülke içindeki Hristiyan halkların hak talepleri ortadan kaldırılacaktı.

Araya giren Prens Sabahattin'in bu konudaki tavrı toplantıdaki gergin havayı yumuşatmış ve kongrenin sorunsuz ve dahi sonuçsuz bitmesine vasıta olmuştur. Prens Ermenilerin özerklik taleplerini içeren Berlin Antlaşması mad. 61 ve 11 Mayıs muhtırasında sözü edilen, Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenilerin çoğunlukta olduğu

yerler için yapılacak düzenlemeler konusundaki ifadeleri gayrimüslim delegeler üzerinde etkili olmuştur:

Bir de bizim anâsır-ı Osmaniye'ye karşı olan mevkiimizi, meselâ Ermeni meselesini gözden geçirelim. Eğer Ermeniler sakin oldukları mahallerde Lehliler ve Finlandalılar gibi bir ekseriyet vücuda getirmiş olsaydılar bizim de Rus liberalleri gibi düşünmekliğimiz lâzım gelir ve aksi halde hürriyetperverliğimiz yalancılıktan ibaret kalmış olurdu. Fakat Ermeniler iskân ettikleri altı vilâyetin hiç birinde ekseriyet değil müsavat bile teşkil edemiyorlar. Bu halde tabii müstakil bir Ermenistan teşkil-i gayri kabil-i icradır. Fakat kendilerinin metalibini nazar-ı dikkate almağa ve vatanımızı yalnız onlara değil bütün anâsır-ı Osmaniye'ye bir vatan-ı hakiki olmak üzere telâkki ettirecek esbaba tevessül eylemeliyiz. Bu gün memleketimize edeceğimiz en büyük hizmet Osmanlılar arasına bir zemini itilâf bulacak surette çalışmaktır. ...Bir de derhatır etmeliyiz ki asırlarca müddet Hristiyan imtiyazını hak değil ihsan makamında telâkki etmişiz. Onlardan ayrı yaşamış ayrı düşünmüşüz. Hiçbir rişte-i vifak-ı içtimai âfâkı âşınayımızı yaklaştıramamış. Memleketlerini işgale biz yürüdüğümüz için kalplerini teshire yürümek de bizim vazifemiz ve bizim menfaatimiz icabından idi. Mazide böyle bir teşebbüste bulunmamaklığımızın cezası olmak üzere mülkümüzün nısfından fazlası elimizden çıktı. Osmanlılar arasındaki husumetin devamı elimizde kalanın da yakında çıkmasını intaç edecek. Her günkü vukuat istilây-ı ecnebiyi bir suretle teshil etmektedir. Bari bundan sonrası için gözümüzü açalım, millete ilk defa hürriyet verilmek istenildiği zaman kaleme alınmış ve ister istemez pek çok cihetleri ihmal edilmiş bir kanun lâyihasının haricinde hiç söz dinlememek davasından vazgeçelim. Bu hal otuz sene önceki uykudan el 'an uyanmadığımızı gösteriyor ve cidden ayıp oluyor” (Bayur, 1991, s. 20,21).

Kanuni Esasi'nin hedef olarak kabulü konusunda ısrar eden Ahmet Rıza ilk kongrenin Cemiyeti şekillendirmesine mani olamamıştır. İkiye ayrılan hareketin büyük bölümü Prens Sabahattin etrafında toplanmıştır. Prens Sabahattin grubu kongreden gelecekte Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdemi Merkeziyet Cemiyeti adı altında ayrı bir cemiyet adını alacak olan İTC'nin lideri olarak ayrılmıştır. A. Rıza ise artık neredeyse terkedilmiş bir cemiyet içinde Dr. Nazım. Bahattin Şakir ve Yusuf Akçura gibi Türkçülük akımının nüveleri addedilebilecek isimler ile baş başa kalmıştır.

Bu dönem A. Rıza'nın başında olduğu grup Terakki ve İttihat adını kullanmaya başlamış ve Meşveret'i yayınlamaya devam etmiştir. Avrupa'daki etkisi oldukça azalan Ahmet Rıza ekibi, Kahire ile ilişkilerini geliştirmiş ve oradaki şubede Şûra-yı Ümmet adı ile bir gazete de çıkarmışlardır. Bu yolla Arabistan ve Suriye bölgesine

erişebilmeyi hedefliyorlardı. Prens'in başında olduğu Âdemi Merkezîyetçi grup ise Terakki gazetesini yayınlarak oldukça sıkı bir çalışma içine girmiştir. Avrupa'da neredeyse her alanda örgüt ilişkilerini geliştiren Prens Sabahattin grubunun eylem önceliği Sultan Abdülhamid'in halli meselesi idi. Bu konudaki çalışmalar içinde en kayda değer olanı da Libya bölgesindeki asker aracılığı ile bir darbe planlamaktı.

Grubun program içeriği Osmanlı'nın tüm halklarını temel almış görünse de özellikle Hristiyan halklara geniş yetkiler sağlanması konusunda, Ahmet Rıza'ya nispeten çok daha cömert fikirler içeriyordu. Bu nedenle Prens'in, etrafında toplananlar arasında Hristiyanlar ve Museviler dışında Rum, Kürt, Arnavut, Makedon, Ermeni ve Arap yoğunluğu göze çarpmaktadır. Bu grubun Osmanlı Devleti'nin gelecekteki temsili örgütü gibi görünmesi için Prens Sabahattin'in başlangıçtaki fikirlerini, yine bu grup değiştirecektir. Prens'in sağ kolu olarak Avrupa'nın çeşitli yerlerinde koordinasyon işlerini yürüten Arnavut İsmail Kemal Bey, ilk kongredeki yabancı müdahalesi hususunda tam da bu nedenle kendisini özellikle İngiltere desteği için ikna etmiştir: "Sabahattin ve arkadaşları kongre kararına uygun olarak bir askeri hareket de hazırladılar. Trablusgarp Valisi Recep Paşa, Abdülhamid'i devirmek için bir askeri birliği onlara vermeyi kabul etti. İngilizlerin yardımıyla sağlanacak gemilere bu askerler bindirilecek ve İstanbul'a getirilecekti. Recep Paşa bu işten vazgeçince, tasarı suya düştü (Akşin, 2007, s. 69). Prens Sabahattin'in Malta ziyareti bu darbe planını işlevsel hale getirmekle ilgili çalışmalarını kapsamaktadır. İşlerin sarpa sarması ve çevresindeki insanların tutarsızlığı bir süre sonra Prens Sabahattin'i siyaset eğitimi almaya yönlendirir.

Bu dönem Paris'teki genç Türkler için faaliyet açısından çok da verimli değildir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarındaki genç subaylar arasında hızlı bir örgütlenmenin geliştiği görülür. Ahmet Rıza ile iletişimde olan bu gruplar İbrahim Temo'nun koordinasyonu ile çeşitli isimler altında Terakki ve İttihat Cemiyeti anlayışının bütün Rumeli'de yayılmasını kolaylaştırmış ve kısa sürede hatırı sayılı bir çoğunluğa ulaşmışlardır. Bu yeni gelişen Terakki ve İttihat anlayışı başlangıçtaki İttihat Terakki Cemiyetinden farklı olarak, her ne kadar İslam olmayan katılımcıları bünyesinde barındırır da kuramsal olarak biraz daha Türkleşmiş görünmektedir.

Paris'te 1902' de yapılan kongreden sonra 1906' ya kadarki dört yıl içinde Prens Sabahattin ekibinin başarısız girişimleri dışında Avrupa'da kayda değer bir etkinlik gösteremeyen Genç Türkler, 1904 de başlayan Rus-Japon Savaşı ile hareketlenmeye başlar. Rus-Japon Savaşı sadece Paris'te örgütlenen Genç Türkleri değil Avrupa'daki bütün halkların örgütlenmeleri için de bir fırsat olacaktır. Zira Orta Avrupa'daki Rusya baskısı hafiflemiştir. Bu esnada Osmanlı sarayı hem İstanbul' da yer altına çekilen İttihatçıları bertaraf etmeye çalışıyor hem de Orta Doğu ve Rumeli topraklarında çıkan isyanları bastırmaya çalışıyordu. İstanbul ve Rumeli'den Osmanlı'nın Orta Doğu coğrafyasına sürgün gönderilen gençler ise, buralarda yeni örgütler kurarak muhalefet ağını genişletiyorlardı. Bütün bunları bertaraf etmeye çalışan Sultan Abdülhamid bir yandan da kendisine karşı özellikle Ermeniler konusunda oluşan baskının şiddetini azaltmaya gayret ediyordu.

Fransa, Almanya, İngiltere ve Rusya'nın 1880-95 yılları arasında Osmanlı topraklarında oluşan Ermeni ayaklanmaları ve bunların bastırılma biçimleri ile ilgili her konuda ihtarda bulunmaları ve reform taleplerini dayatmaları Abdülhamid'i oldukça sıkıştırmış ve yormuştur. İstanbul'daki İttihatçıların başarısız hal planı ve Ermenilerin düzenlediği çok ciddi bir suikasttan da sağ çıkan Sultan, durumu lehine çevirmek ve hatta zaman kazanmak için farklı ekonomik politikalar uygulama yoluna gitmiştir. Öncelikle demir yolu inşaat ve işletmelerinin ihaleleri olmak üzere, çeşitli madenler için de ticari imtiyazlar vermiştir. Sultan Abdülhamid'in, Almanlardan yana uyguladığı bu ekonomi politika ile mahşerin dört atlısı addedilebilecek olan ülkeler arasında çıkar çatışmaları oluşturma gayreti gütmüştür. Elbette ki İngiltere ve Fransa tarafından görülmüş olan bu politikalar onların özellikle Ermeniler hususundaki reform taleplerini değiştirmemiş fakat Almanların bu konudaki desteği ile süreç yavaşlatılmıştır.

1904-1905 Rus-Japon Savaşı hiç beklenmedik bir şekilde Rusların savaşı kaybetmesi ile sonuçlanır. Uzun zamandan sonra ilk defa Asyalı bir devletin, bir Avrupa devletini yenmesi bütün dünyada oldukça büyük bir etki yaratır. Bu yenilgi mutlakiyetin dünyadaki en güçlü temsilcilerinden biri olan Rusya'da da siyasi

dengeleri yerinden oynatır. Rusya'nın Japon Savaşı sonrası oluşan iç meselelerini halletme çabası 1906 yılında meşrutiyeti ilan etmek ile neticelenir. Hemen ardından da İran'da Meşrutiyet ilan edilmiştir. Hiç beklenmeyen bu gelişmeler Yıldız Sarayını telaşa düşürdüğü gibi İttihatçılar cephesine de büyük bir moral kaynağı olmuştur. Diğer yanda uzun süredir devam eden Makedonya meselesinin halli için Sarayın reform paketinin ekonomik kaynağı vergilere yüklenerek bulunmuştur. 1906 yılına gelindiğinde Osmanlı coğrafyasının hemen her noktasında bir sorun yaşanmaktaydı ve bu sorunlar ya öteleniyor ya da bastırılıyordu. Ama asla çözümlenmiyordu. Halkın sırtındaki vergi yükü arttıkça hoşnutsuzluk ve Saray karşıtlığı da çoğalıyordu.

Osmanlının Rumeli topraklarında İbrahim Temo'nun yoğun çalışmaları ile kurulan çok sayıda hürriyet yanlısı cemiyet vardı. Temo'nun 1889' da İstanbul'da kurduğu İttihadi Osmani Cemiyeti gibi bunların çoğu bütün Osmanlı halklarını kapsayan cemiyetlerdi. Bu cemiyetlerin giderek çoğalması ve katılımcılarının da genellikle genç askerlerden oluşması dikkati çekmektedir. Cemiyetlere katılanlar tıpkı İstanbul'da olduğu gibi, gözleri kapalı yemin ederek gruba dâhil oluyorlardı. 1906 yılında Rumeli'deki örgütlenmeler hızla sürerken Cenevre, Kahire ve Paris'teki İttihatçılar da yayın yolu ile muhalefetini arttırarak sürdürmekteydi. Bu süreçte Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çıkan ayaklanmalar, özellikle Erzurum'da Hüseyin Tosun'un başı çektiği ve epey uzun müddet Sarayı meşgul eden mesele için Prens Sabahattin cephesi itham edilmiştir. Planladıkları askeri darbenin geliştirilememesi sonucunda salt yayıncılık ile devrim yapmak emeli yerine, pratik sonuçlar üzerine çalışan bir genç subayın -Prens bilgisi dâhilinde- Kafkaslar üzerinden Erzurum'a gittiği ve burada faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Fakat Kastamonu, Trabzon, Sinop ve Diyarbakır'da yine vergilerin yüksekliği nedeniyle çıkan ayaklanmaları da Hüseyin Tosun'un tertip edip etmediği netlik kazanmamıştır. Adı geçen illerdeki valilerin değiştirilmesine kadar giden olaylar Prens Anadolu'da örgütlenme denemeleri olarak da adlandırılmıştır. Bu olayların Prens isnat edilmesinin yolunu ise yine Paris'teki Ahmet Rıza'nın başında olduğu İttihatçı cephenin oluşturduğu söylenir. "...Erzurum kıyamı zuhurunda Paris'teki İttihad ve Terakki Partisince dâhile (teşebbüs-ü şahsi ve âdem-i merkezîyet) partisinin teşebbüsleri ve telkinlerinin ihtiyat ile telakki edilmesi lazım geleceğine dair gizli mektuplar göndermişti" (İrtem, 1999,

s. 243). Bu konuda Ermeni kaynakları da Prens'in Erzurum'a göndermiş olduğu bir temsilci ile Taşnaktsutyun Cemiyetinin Van komitesi temsilcilerinin görüşmüş olduğunu doğrular (Avagyan & Minassian, 2005, s. 20).

1906 sonbaharına gelindiğinde Selanik'te Talat Bey öncülüğünde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuştu. Mithat Şükrü Bleda, Ömer Naci, İsmail Canbolat ve Bursalı Tahir gibi isimlerin de dâhil olduğu bu cemiyetin katılımcıları çoğunlukla Selanik'teki 3. Ordu'nun subaylarından müteşekkildir. Ahmet Rıza'nın Paris'te iyice azalan etkisi onu yeni bir ekip oluşturma yoluna itmiş ve Dr. Nazım'ı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile görüşmek üzere Selanik'e göndermiştir. Dr. Nazım ile Talat Bey'in olumlu görüşmeleri sonucunda bu iki grup ortak bir yol tayin edeceğini açıklamış, 27 Eylül 1907 tarihinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Paris'teki Ahmet Rıza'nın Terakki ve İttihat Cemiyetleri birleşmiştir. Bu birleşme İTC'yi nicelik olarak güçlendireceği gibi nitelik olarak da değiştirecektir. Zira uzun yıllar Avrupa'da yayın yolu ile faaliyette bulunan Ahmet Rıza grubu artık Osmanlı coğrafyasındadır. Osmanlı topraklarında oluşturulan bu yeni merkezin paha biçilemez özelliği ise artık bir ordusunun da olmasıdır. Selanik şehrinin fiziki imkânları, sosyolojik ve ekonomik yapısı İTC'nin amaçlarına o kadar uygundur ki, çalışmaların etkisi kısa sürede umulmayacak kadar büyümüştür. Dr. Nazım buradaki bağlantıları oluşturduktan sonra İzmir'e geçerek örgütlenme çalışmalarını Ege'nin çeşitli yerlerinde de sürdürmeye devam etmiştir.

Bu tarihlerde beklenmeyen bir gelişme de Ermeni Devrimci Federasyon Partisi Taşnak Sutyun tarafından olmuştur. Taşnak Sutyun, hem Prens'in başında olduğu Teşebbüsü Şahsi Cemiyetine, hem de Ahmet Rıza'nın başında olduğu Terakki ve İttihat Cemiyetine birer elçi göndererek yeni bir kongre yapılması isteğinde bulunmuştur. Bunun nedeni olarak da "Ermeni komitelerinin bağımsız hareket etmelerinin gerek memleket ve gerek kendileri için iyi olmadığına kanaat getirdiklerini açıklamışlardır; istenilen amaca ulaşabilmek amacıyla ortak bir program düzenlemesini ve izlenecek yolların şimdiden belirlenmesini teklif etmişlerdir" (Kuran, 2000, s. 288). Ermenilerin kongre talepleri, o güne kadar olan ideallerini revize etmiş olmaktan ziyade, eylemlerinin sonuçsuzluğunu ortadan kaldırma

çabasıydı. Her ne kadar bu teklif İTC içinde bir ivme oluşturacak olsa da, Ermenilerin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince yapılmasını istedikleri reformların Avrupa Devletleri tarafından kendileri için sömürü aracı haline gelmiş olduğunun görülmesiydi. Ermeni ulusal kurtuluş hareketi liderleri: “Ermeni sorununun yabancı devletlerin müdahaleci ve uluslararası antlaşmalar yoluyla çözümleneceğine ilişkin ümitlerin boşa çıkması üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun şimdiki rejiminin değiştirilmesi üzerine hesaplar yapmaya başlamışlardı. Bu hesabın içinde kişiliği, feodal saltçı rejimin o son derece ağır koşullarıyla sınıksız bağlı bulunan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi girişimi de vardı. Abdülhamid despotizmine karşı tek başına verilen savaşın başarısız olması da Ermeni devrimci komitelerini Jön Türklerle yakınlaşmaya iten nedenlerden olmuştur” (Petrosyan, 1974, s. 257).

Tarafların öneriyi kabulü ile her gruptan iki kişi olmak üzere altı kişilik bir kongre hazırlama komitesi oluşturulmuştur. Meydana getirilen bu komite, bir ön çalışma yaparak kongrede üzerinde durulacak konu başlıklarından oluşan bir program hazırlamıştır. Bu ikinci muhalifler kongresi 15 Ekim 1907'de Prens Sabahattin'in dostlarından Baron Velorme'nin konağında yapılmıştır ve dört gün boyunca devam etmiştir. Kongre hakkındaki bilgiler Prens Sabahattin taraftarı olan A.B. Kuran 'a göre ve Ahmet Rıza taraftarı İbrahim Temo 'ya göre değişiklik arz etmektedir. Temo, kongrenin devam ettiği dört gün boyunca Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin'in oturumlara dönüşümlü başkanlık yapmış olduğu yönünde bilgi verirken Kuran, Kongre başkanının Prens Sabahattin olduğunu ve Ahmet Rıza'nın buna dayanamayıp bozgunculuk çıkartarak oluşturulan bir alt komisyona başkanlık yaptığını ifade eder.

Kongrede Ahmet Rıza'nın ısrarla halifelik ve padişahlık makamının korunması yönündeki tavrı, özellikle Ermeniler tarafından soğuk karşılanmış ve sorun haline gelmiştir. İTC bu durumu bir mecburiyet karşısında alınmış talihsiz bir karar olarak kabul etmiş görünmektedir. “Taraftarlarımız, o günlerde Balkanların birleşmesi meselesine Avrupa'daki büyük devletlere etki yaparak Avrupa'daki Osmanlı topraklarının parçalanmasına kapı açacağı korkusuyla “âdem-i merkezîyet” sistemi aleyhinde bulunduğundan, kongre kesin bir karar alamadı ve hiçbir şey yapılamadı. Bu fikri uyandırmamak için, her üç tarafın, zâlim idareye karşı az çok kalemler

hücumdan başka eyleme geçmek zamanı geldiğine inanarak, her ne kadar Ahmet Rıza Bey révolution (ihtilal) tarzında eylem taraftarı olmamakla beraber baskı ve eyleme karar verilerek dağıldı” (Temo, 2013, s. 169). Ermeniler ise “Biz burada saltanat ve hilafetin hakkını korumak için değil, mazlum Osmanlıların gasp edilmiş haklarını geri almak amacıyla toplandık. Padişahın kendisini koruyacak parası, askeri ve hafiyeleri vardır. Dolayısıyla bir ihtilal kongresinde hükümdar hukukundan bahsetmek, ‘ihtilal’ kelimesinin içerdiği anlamı ve ruhu anlamamak demektir. Burada boşu boşuna tartışmakla veya ara sıra gazete çıkarmakla amaca ulaşamaz. Boş yere kendimizi ve milleti aldatmayalım” (Kuran, 2000, s. 289). şeklinde bir açıklama ile İTC’nin tavrını yüksek perdeden eleştirmiştir.

İkinci Paris Kongresinin Ermeni Devrimcileri ve Âdemi Merkezîyetçi Sabahattin grubu bu kez Ahmet Rıza’nın Merkezîyetçi çabalarına rağmen dördüncü gün kongrenin sonuç beyannamesini yayımlayarak dağılmıştır. Sonuç beyannamesi her üç tarafın da ortak eylem kararı almış olduğu yönündedir. Buna göre taraflar Abdülhamid’in tahttan ayrılmasını sağlamak ve meşrutiyetin ilanını temin etmek konusunda anlaşmışlardı. Ayrıca kongrede oluşturulan çeşitli komitelerin faaliyetleri konusunda kesin bir gizlilik esasında mutabakat sağladılar. Fakat bu mutabakata rağmen Ermeniler bir süre sonra gizlilik kararlarına uymayarak bazı kongre kararlarını Pro-Armenia ’da yayınlamıştır. Diğer tarafta İTC’nin baskı altında da olsa kabul etmiş olduğu ihtilal kararı için, Ahmet Rıza da Meşveret ’de bunun aksine yazılar yazacaktır.

Diğer taraftan Abdülhamid’in aldırıldığı bütün önlemlere rağmen Osmanlı idaresine karşı tertip edilen 1902 ve 1907 tarihli I. - II. Osmanlı Liberalleri kongrelerinin ifasında ev sahibi Fransa’nın seyirci kalmış olması da dikkate değerdir. (Çağ, 2014, s. 10)

1.5. Selanik ve Manastır’ın Yükselişi

Selanik’te Mehmet Talat öncülüğünde kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin başarılı çalışmaları, İttihat hareketine yeni ve işlevsel bir boyut kazandırmıştır. Cemiyete hem Edirne’deki 2. Ordudan, hem de Makedonya’daki 3. Ordudan çok sayıda katılım olmuştur. Bu dönem İstanbul merkezden İTC üyeliği nedeniyle Edirne’ye sürülen posta başkâtibi Talat Bey organizasyon yeteneği yüksek bir kişilik

olarak öne çıkmaktadır. Onun daha sonra Selanik'e sürülmesi ile orada yaptığı çalışmalar Manastır'da da Binbaşı Enver Bey tarafından yürütülüyordu. İTC'nin Balkan örgütlenmesinin bu kadar ilerlemesinin nedeni, onların sadece yeraltı örgütlenmelerine bağlı değildir. Bölgede bulunan uluslararası jandarma komisyonu karşısında artık genç ve eğitilmiş neferler görev yapıyorlardı. Makedonya'daki uluslararası jandarma teşkilatı Saray eşrafı içinde bir tür güvenlik algısı oluşturmuş olmalıdır ki, Sultan Abdülhamid'in hafiye ordusu İTC'nin buradaki oluşumlarından merkezi gerektiği kadar haberdar etmemiştir. Bu yeni nesil eğitilmiş gençlerin kurdukları hücre cemiyetlere çeşitli yer adları veya İslami isimler vererek çalışmalarını dikkatli gözlerden uzak tutması ise onların, yıllar içinde maruz kaldıkları kötü muameleler karşısında edindikleri deneyimin sonucudur. Ayrıca kullandıkları birçok mason locası da vardı ki, bu da İTC'nin örgüt faaliyetleri için oldukça kullanışlı bir zemindir. Bütün bu çalışmalar öylesine ileri bir noktaya varmıştır ki İTC'nin merkezi, işlevsel olarak Paris'teki A. Rıza Ekolünden çıkmış ve artık Balkan toprakları merkez haline gelmiştir.

Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin İ. Temo'yu da atlayarak Terakki ve İttihat olarak kabuk değiştirmesi Balkan kadrosunun hâkimiyeti ele geçirmelerinin net bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada İ. Temo'nun içinde olmayı reddettiği davranışlar nedeniyle bir adım geri çekilmiş olduğu da görülür. Ahmet Rıza ise artık örgütün büyük ağabeyi ve basın ayağı haline gelmiştir. İhtilalden kısa bir süre önce İTC'nin Balkan ayağını oluşturan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti için Mısır'a yardım toplamaya giden Ahmet Rıza anılarında bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Orada Said Halim Paşa'nın yol göstermesiyle beş bin frank toplandı. Bu para alındıktan sonra, Nâzım Efendi içeri gönderildi. Enver ve Niyazi dağa çıkarıldı" (Rıza, 2001, s. 24). Fakat bu ziyaret Ahmet Rıza'nın Mısır'a ilk gidişi değildir. Paris'e geldiği andan itibaren Mısır yolculukları hakkında da Paris sefiri tarafından daima merkeze bilgi verilmiştir (Ek:2).

Görüldüğü üzere İTC'nin bu evrede ne silah tedarikçisi ne de ekonomik anlamda bir ihtilali gerçekleştirebilecek nispette mali gücü ve destekleyici unsurları bulunmamaktadır. Hatta ordunun durumu o kadar kötüdür ki Kazım Karabekir İTC

anılarında bunun kasti olarak yapılmış olduğunu ifade eder: “Henüz süvari alayları martin tüfekli, fişeklerin barutları çalınmış, dökülmüş, alayda tek sargı paketi yok. Atış talimleri yok, yara sarmasını bilen yok. Hâlbuki her ırktan komitecilerin elinde manliher, sıhhi malzemeleri mükemmel. Acaba Sultan Hamid, süvari alaylarını İstanbul üzerine yürüyüverirler diye mi bu hale koymuş!” (Karabekir, 2011, s. 97).

Bütün bu gelişmelerin meydana gelmesinde elbette ki Abdülhamid’in yaşlanmış ve yorulmuş olması da etkindir. Sorunların hem coğrafi alanlarının hem de içeriklerinin genişlemesi, Saray etrafının hatalı tutumları ve çevre ülkelerdeki meşruti etkiler kadar Osmanlı Devleti’nin ekonomisi de önemli nedendir. Zira artık memur maaşları ödenemiyor, enflasyon yükselmiş ve devletin her bir yanında bir isyan çatlağı ortaya çıkıyor ve bu çatlak yok yere büyüyordu. Dış politikada çember iyice daralmıştı, Bulgaristan ve Makedonya’da milliyetçi unsurlar görünür bir şekilde devlet yapılanmalarına gidiyorlardı. Sultan Abdülhamid’in uzun bir süre takip ettiği ihale taktiği ise bu kez farklı neticeler doğuracaktı. Selanik demiryolu hattı imtiyazı Avusturya-Macaristan yönetimine tevdi edilmişti ve bu ihale buradaki dengeleri bir kez daha değiştirmiştir. İngiltere ve Rusya’nın yakınlaşmasına neden olan bu imtiyaz, Osmanlının Makedonya üzerindeki haklarının bertaraf edilmesine yönelik diplomatik bir sürecin başlamasına sebebiyet vermiştir. Abdülhamid’in daha önce imzaladığı Mürzsteg programı, tıpkı Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi gibi şimdi de Makedonya’yı bağımsızlığa hazırlıyordu. Yapılacağı tasarlanan reformlara dair çıkan haberler de, tarafsız bir yönetim oluşturulması ve sonrasında ilhak edilebileceği de perde arkasından konuşuluyordu.

Makedonya’da uygulanmaya başlayan çoklu yönetim bölgedeki Osmanlı askeri için oldukça moral bozucu olmuştur. Bu gelişmelerin etkisi ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti katılımları da hızla artmıştır. Kazım Nami Duru hatıralarında dönemin ruh halini şöyle anlatır: “ Mürzsteg mülakatını takip eden Reval görüşmesi üzerine Rumeli’de altı büyük devletin zabitlerinden bir jandarma heyeti kuruldu. Rus zabitleri Selanik’te, İngilizler Dırama’da, Fransızlar Serez’de, Avusturyalılar Üsküp’te, İtalyanlar Manastır’da yerleştiler. ... Vilayet-i Selâse müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa’nın da yanında biri Avusturyalı biri Rus iki müşavir bulunuyordu. İşte bu bizi çileden

çıkardı.” (Duru, 2017, s. 18). Bu hâleti ruhiye içinde açıklanmış olan 1908 yılı haziran ayındaki İngiltere Kralı ve Rus Çar’ının Reval görüşmeleri İTC eylemlerinin geçerlilik nedeni olarak karşımıza çıksa da, gerçekte İttihatçılar cephesinde yirmi yıldır ısınan su artık kaynamıştır!

Selanik ve Manastır başta olmak üzere İTC’nin önde gelen asker, sivil, memur üyeleri daha sert tedbirler alınması kapsamında eylemlerini yoğunlaştırdığı gibi, süreç ilerledikçe bir aleniyet içinde hareket ettikleri görülür. Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey’in (Enver Paşa’nın eniştesidir) İTC kararı ile suikasta uğraması, Manastır Müftüsü’nün öldürülmesi ve Enver’in İstanbul’a çağırıldığı halde Tikveş’e giderek merkeze karşı gelmesi ayaklanmanın açık ve net ifadeleri olarak karşımıza çıkar. Birbirini takip eden Saraya başkaldırma vukuatları içinde başlangıcı oluşturan en önemli olay; vaktiyle Yunan Savaşı’nda Teselya savunmasını kırıp Yanya kahramanı olan Resneli Niyazi’nin iki yüz askerle dağa çıkmasıdır. Merkezden duruma hâkim olabilmek adına Selanik’e gönderilen askerler ise, İzmir Limanı’nda Dr. Nazım tarafından İTC örgütüne bağlandığı için Selanik’e vardıklarında ihtilalci askerlere katılıyorlardı.

Selanik’teki Umum Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa’nın örgüte karşı ciddiyetle hiç bir önlem almaması da Balkan hareketinin önüne geçilemez bir güç olmasını desteklemiştir. Saray, son olarak özel bir askeri birlikle Şemsi Paşa’nın bu işi çözeceğini düşünmüştür. Şemsi Paşa ise görevi bilhassa tercih ederek Selanik’e gitmiş ve bu çaba da Paşa’nın öldürülmesi ile neticelenmiştir. Yaşanan bu gelişmeler durumun Saray açısından vahametini ortaya koymuştur.

Reval görüşmelerinin başlamasıyla henüz hürriyete ulaşmadan memleketin elden çıkacağını düşünen İTC önde gelenleri, ivedilikle bir çözüme gidilmesini gerektiği fikrinde buluşmuştur. Merkez kurulunun aldığı karar uyarınca İTC Selanik, Manastır, Edirne, İşkodra, Resne, Firzovik vd. bölgelerde halkı sokağa dökerek eylemlere başlamış ve Sultanı meşrutiyeti ilan etmesi konusunda tehditkâr telgraflar ile taciz etmişlerdir. Her ne kadar Abdülhamid’in bir iç savaşı göze almama nedeni, İTC’nin kardeş kanı dökmemesi olarak gösterilmiş olsa da; gerçekte telgraf başındaki Hüseyin Hilmi Paşa’nın kendisinden başka herkesin İTC’ taraftarı olduğunu beyan

etmesi, onu bu yola tevessül etmekten alıkoymuştur. Bundan daha önemli ve gerçekçi bir diğer husus ise Mürzsteg programı gereği Avrupa devletlerinin Balkanlar'daki jandarma gücünün bu bahane ile Makedonya'ya el koyması biricik neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira 1890 itibari ile başlayan ve beş yıl boyunca sürdürülen Ermeni eylemleri, 11 Mayıs 1895' de bir muhtıra ile daha da kuvvetli bir baskı unsuru olarak Avrupa devletlerinin elindeki uzun soluklu kartlardan biriydi. Bu muhtıra sonrası yoğunlaşan Ermeni olayları maatteessüf binlerce Ermeni vatandaşın ölmesi ile neticelenmişken, Avrupa devletleri bu konuda devrim niteliğinde bir girişimde bulunmamıştır. Oysa şimdi çok daha kısa süre içinde örgütlenen Bulgarlar, meşrutiyetin ilanından bir ayı aşkın gibi kısa bir süre sonra 1908 yılı eylül ayında bağımsız bir devlet olabilmışlerdi.

1.6. II. Meşrutiyet

Sultan Abdülhamid daha önce kendisine taht yolunu açan Midhat yasalarını önce kabul edip ardından rafa kaldırmıştır. Aradan geçen otuz yılın ardından Sultan yine baskı altındaydı ve yeniden eski anayasayı iade etmiştir. Daha önce amcası Sultan Aziz'in hal edilmesi, ağabeyi V. Murat'ın yaşadığı talihsizlikler ve sonrasında yüzlerce hürriyet aşığının canına, malına mal olan meşrutiyet, şimdi bir irade ile vücut bulabiliyordu. Otuz iki yıl önce Sırbistan meselesi nedeni ile Tersane görüşmeleri esnasında bir mecburiyet addedilerek cansiperane ilan edilen Kanun-i Esasi, bu kez bulunduğu raftan alınıp Makedonya sorunu nedeniyle tekrar yürürlüğe konuluyordu.

Midhat yasalarının yeniden yürürlüğe konulması saray ahali tarafından hoş karşılanmamıştır. Hatta daha da ileri giderek Sadrazam Mehmet Said Paşa halkın henüz meşruti yönetime hazır olmadığı iddiası ile meşrutiyetin yeniden ilanının engellemek istemiştir, fakat Rumeli'deki bu gelişmeler ve istibdat rejiminden yorgun düşen vükela heyetinin tutumu, Sultan Abdülhamid'in ikna olması için yeterli gelmiştir. Bu konuyu mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa anılarında şöyle değerlendirmiştir: "İttihat ve Terakki Cemiyetinin gizli bir teşekkül olmaktan çıkıp alenen faaliyete girdiği zamandan Kanunu Esasi'nin mer'i yeti ilan olunduğu 10 Temmuz'a kadar geçen kısa, fakat çok enteresan müddetin doğru bir tarihi yazılmamıştır. Bu tarih yazılacak olursa görülür ki, sonraları kendilerini birer hürriyet

kahramanı veya hiç değilse hürriyetin aşığı gibi göstermiş olanlar ilanı meşrutiyete takaddüm eden günlerde Rumeli'nin harekâtı ahraranesini boğmağa çalışanlar arasında bulunuyordu. Her halde bunların telaş ve ıstırabı Sultan Hamid'den pek aşağı değildi. Sultan Hamid bu işin sonunda taç ve tahtı ve hatta şahsı mevzuu bahseldüğünü hissediyordu” (Paşa T. , 1931, s. 78).

Abdülhamid'in kendi tahtı için de endişeye kapıldığı bu gelişmeler 24 Temmuz 1908 Cuma günü alelade bir ilan ile gazeteler aracılığı ile halka duyurulmuştu. Haberin duyulması ile Osmanlı coğrafyası bir bayram havasına bürünmüştür. O gün Osmanlı saltanatına bağlı bütün halkların birbirine sarılıp kutlamalar yaptığı ve nümayişlerin sabahlara kadar sürdüğü kaynaklara geçmiştir. Rumeli topraklarındaki coşkuyu Resneli Niyazi hatıratında şöyle anlatmaktadır: “Sanki bütün Manastır, elli bin nüfuslu koca bir memleket yerinden kalkmış buraya gelmişti. Osmanlı halkını teşkil eden azınlıklardan bu kalabalıkta insan vardı. Hepsi aynı sesleri çıkararak bir ahenk içinde yürüyordu. Hürriyetin yarattığı bir sevincin temin ettiği beraberlikle yürüyorlardı. Manastır'a kadar Resne caddesini köylülerin kalabalıkları arasından geçerek gelebilmiştik. Burada kalabalık yürümeye, nefes almaya takat bırakmıyordu. Bizi karşılamaya gelen bu insanların vefalı kucaklamaları içerisinde aralarından ilerliyorduk. Müşkûlâtla adım atabilmekteydik. İttihat ve Terakki Cemiyetinin bütün azaları, memleketin ileri gelenleri, azınlıkların din adamları, azınlık ileri gelenleri bizi karşılayıp tebrik ederek kucaklamaktaydı” (Resneli, 2003, s. 377). Memlekette öyle bir iyimserlik tablosu oluşmuştu ki, 1896 yılında meydana gelen Van olaylarında ölen Ermeniler için yapılan anma törenlerine Türkler de katılıyordu. Kudüs'te sürgün bulunan ve İstanbul'a dönen eski Patrik İzmirliyan'ı birlikte karşılamaya gidiyorlardı (Paşa T. , 2003, s. 50). Bütün Osmanlı coğrafyasında sevinç gösterileri öyle bir hal almıştı ki, 8 Ağustos'ta İTC bir bildiri yayınlamak zorunda kalarak nümayişlerin sona erdirilmesini ve herkesin işine gücüne dönmesini istemiştir.

İTC mensupları meclisin açılmasına o kadar bel bağlamıştı ki, otuz iki yıl önceki anayasanın yürürlüğe girmesi ile devletin bütün sıkıntılarının giderileceği zannı hâkimdir. Aynı gün İTC'nin gazetelerde yayınladığı beyanname ile de Saraydaki

endişeler de hafifletilmiştir. Her ne kadar bu beyanname Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin ‘muhterem vatandaşlarımıza’ başlığı ile söze başlamışsa da, cemiyetin Saray ve efradına uygun gördüğü mesafenin takdiri olarak karşımıza çıkar. Cemiyet bu beyan ile duracağı noktayı ifade ederek hükûmetin işlerine karışılmayacağını ve kısa sürede seçime gidileceğinin altını çizmiştir:

Padişahımız efendimiz hazretleri, tebaa-i sadıklarına gerek Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin hüsn-i niyet ve sadakatine tamamıyla mutmain bulduklarını ve âmâl-i hümayun-ı şehriyarilerinin yalnız memleketin temin-i ümran ve saadetine ma'tuf bulunduğunu lisan-ı hümayun-ı mülûkaneleriyle beyan buyurmuşlardır. Artık padişah ile millet arasında hiç bir kuvvet-i haine kalmadığını izhar eden bu iradat-ı hakîmane milletin muhtaç olduğu namuskâr bir heyet-i vükelanın tayiniyle de kesb-i kuvvet ve teyyüd eylemiştir. Bugün teşekkül eden bu heyet bütün efradın mazhar-ı itimadı olmaya bihakkın layık olduğundan milletin heyet-i vükelaya tamamen rabt-ı kalp etmesini tavsiye ederiz (Karabekir, 2011, s. 433).

Sultan Abdülhamid 2. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ittihatçı affını da ilan etmiş, bu vesile ile sürgündeki yüzlerce kişi İstanbul'a dönmüş, hapishaneler de nerdeyse boşaltılmıştı. Aralarında ünlü İTC üyesi Ahmet Bedevi Kuran'ın da olduğu birçok ittihatçı, artık militan değil birer hürriyet kahramanları idiler. İTC'nin tek arzusu meşruti sisteme geri dönmektir ve işte bu başarılmıştı. Fakat bundan sonrası için derli toplu bir program hazırlamamışlardı. Oysa şimdi Osmanlı Devleti bir kabuk değiştiriyordu ve bu değişimin mimarları ortada olmadığından, durumdan kendine vazife çıkararak birçok kişi İTC'nin yöneticisi olarak kendini öne atıyordu. Yıllar önce Paris'te ki Ahmet Rıza ekibini önce bölen, sonra dinsizlikle itham edip ayrı bir ekip oluşturan ve daha sonra da bir takım çıkarlar uğruna Abdülhamid'le anlaşarak İstanbul'a dönen Mizancı Murat dahi bu oyunların içinde yer alıyordu. Sarayın bu ve benzeri olayları bertaraf etme yöntemi ise meşrutiyetle yönetilen devlet anlayışından uzaktı. Benzeri birçok konuda asayiş sorunu nedeniyle hem İstanbul hem de taşrada her gün bir vukuat yaşanıyordu.

Bir gün önce dağda eşkıyalık edenlerin bir gün sonra kucaklaşıp evine döndüğü gibi, artık özgürlük var diyerek her şeyi kendisinde hak görme eğilimi gösteren ahali ciddi bir asayiş sorunu oluşturmaya başlamıştır. Bu karmaşa içinde anlaşılmasıdır ki

İstanbul'da da bir merkezi umumi gereklidir. "Selanik Merkezi, cemiyetin iktidar sorumluluğunu yükleneyecek kadar güçlü olmadığını kavramakta idi. Fakat iktidarda bulunan hükûmeti de denetlemeye kararlı idi. Böyle bir denetimin, Selanik'te yapılamayacağı kestirilmiş ve İstanbul'a Talat (Paşa), Cemal (Paşa), Hakkı, Rahmi ve Necip'ten kurulu özel bir kurul (Heyet-i Mahsusa) gönderilmişti" (Karal, 1999, s. 51). İTC'nin Heyeti Mahsusa dışında Avrupa'daki İttihatçılar da bu süreçte İstanbul'a dönmeye başlamıştır. Dönenler arasında öne çıkan iki İslam olmayan kişiden biri Paris klîği ittihatçılarından olup daha sonra İstanbul vekili ve Nafia/Bayındırlık bakanı olarak karşımıza çıkacak olan Ermeni Bedros Hallaçyan diğeri ise Selanikli Yahudi avukat Emanuel Karasu'dur. Emanuel Karasu'nun İTC tarihinde ayrıca değerlendirilmesi gereken enteresan bir yeri vardır. Zira İTC'nin özellikle Makedonya bölgesi yapılanmalarında Müslümanlar dışındakilerin üye olamadığı örgütün tek Yahudi üyesidir. İstanbul'a dönen bir diğere önemli isim ise uzun yıllarını Paris'te geçiren Sabahattin Bey ve Teşebbüsü Şahsi Âdemi merkezîyet Cemiyeti üyeleridir.

Devrim gerçekleşmiş olduğuna göre şimdi sıra; Osmanlılık ülküsünü yükseltecek ve bütün halkları bir arada tutacak çalışmalara gelmişti ve elbette ki bu da, yeni mecliste seçimle gerçekleşecekti. Otuz yıl önceki anayasa yeniden ele alındığında görüldü ki mevcut seçim yasası, bütün Osmanlı halklarının temsil kabiliyetinden uzak olduğu gibi kanuna da aykırıydı. Sadrazam Sait Paşa'nın işi hızla bitirmek istemesi nedeniyle seçim yasası bu haliyle 3 Ağustos 1908'de Abdülhamid tarafından onaylanır ve yasanın 121 sancağa ulaştırılması ile seçim çalışmaları başlamış olur. Ekim sonuna doğru artan seçim yarışı aralık ayının ortasına kadar devam eder. Bu yarış öyle hiddetlenmiştir ki ekim ayı içinde, Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilan etmesi ve Girit'in Yunanistan'a bağlanması çok da dikkat çekmemiştir. Seçimlerin galibi devrimin de galibi olan İTC'dir. Fakat çok geçmeden devletin diğere halkları ile olduğu kadar kendi içlerinde de mevki çatışmaları başlamıştır.

İTC devrimi istibdadın önüne geçebilmek için bir bedel ödemişti ve yaşamak zorunda kaldıkları bütün sıkıntıların karşılığında Osmanlılara hürriyet ve müsavât hediye etmişlerdi. Bu, karşılığı ödenemeyecek kuvvette bir hediye olduğuna göre

halkın Osmanlılık idealinde buluşması lütuf değil vicdani bir sorumluluk addedilmeliydi. Oysa o köprünün altından çok sular akmıştır ve İTC bunu çok geç fark edecektir. “Tanzimat bütün imparatorluk teb'asını, o zamanın ıstılahça, bilatefrik ü cins ve mezheb toptan Osmanlı" yaptığı zaman bunlarda Osmanlı olmak kabiliyeti, meşrutiyetin ilk zamanlarında görülen dereceden fazla idi. Henüz, unsurların gözleri Osmanlılıktan o derece ayrılmamıştı. Abdülhamid memleketi otuz seneden fazla bir müddet her türlü harekete karşı kapalı tutmuş olduğu için de bu müddet zarfında bu unsurların ne dereceye kadar Osmanlılıktan uzaklaşmış olduğunu İttihat ve Terakki fark edememişti. Bunun için Tanzimat'ın hayaline biraz da o kapıldı. Fakat inkılap yapıp da tecrübeyi görünce anladı ki, Osmanlı olacak unsurların Osmanlı olabilmeleri zamanı geçmiştir” (Birgen, 2006, s. 163).

Seçime katılmak üzere İstanbul'a gelen İbrahim Temo Osmanlı Demokrat Partisini kurarak çalışmalarına başlamış fakat İTC'nin görünmez elleri tarafından hem yayınları hem de örgütlenmesinin önüne geçilir. Uzun yıllar uğruna savaştığı Abdülhamid istibdadı şimdi artık İTC istidadına dönüşmüş olduğuna kanaat eden Temo, Osmanlı topraklarını son kez terk ederek Romanya'ya dönecektir. Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsi Cemiyetinden de birçok kişi İTC saflarına katılmıştır. Kendisinin de bir ara İTC'ye katıldığı görülür ve fakat bu çok kısa sürer. Zira Prens'in kuramsal yaklaşımları ile İTC'nin merkezîyetçi uygulamaları her iki taraf için de sorun olmuştur.

Sabahattin Bey, devrim ve seçim arasındaki bu kısa sürede ve bu cemiyet içinde toplumun yeniden imarının tesis edilemeyeceği fikri ile İTC'den uzaklaşmıştır. “Sabahattin Bey'in fertleri ele alan ve kafası ilimle, vicdanı faziletle aydınlanmış fertlerin üzerinde yükselecek, iktisadi ve sosyal dâvalarını kendi aydın plâtoformlarında, kendi idraklerinin istikameti ile belirtmiş kişilerin teşkil ettiği vatan tarifine karşılık İttihad ve Terakki, bütün bu nimetlerin ancak merkezîyetçi ve aşırı benlikçi bir iktidardan gelebileceğini, İmparatorluğun çeşitli ırk ve dinlere bölünmüş varlığından «tek bir devlet» i devam ettirebilmek için müfrit merkezîyetçiliğin şart olduğuna inanıyor, bunun için de, bir taraftan İslâm Birliğine dayanan Pan-İslâmizm, diğer taraftan Türk Milliyetçiliğine dayanan Pan-Türkizm ve nihayet devletin

hükümranlık haklarının tatbikatı sırasında karşısında «tebaa» olarak bulunan kalabalığın bünyesini ve esasını teşkil eden çeşitli ırk ve mezheplere bakarak, ister istemez «İttihad-ı Anasır/ Bu çeşitli ırk ve unsurların bir araya getirme hareketi» çıkmış oluyordu” (Kutay, 1964, s. 244). Prensın ısrarla altını çizdiği şey; Osmanlı Devleti’nin ‘Osmanlı’ halkı diye bir gerçeğinin olmadığı idi. Nitekim kısa süre sonra Manastır Vekili Boşo Efendi meclisteki kürsüsünden Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyız diyerek bunu haykıracaktı.

Prene yakın kişiler bu arada Ahrar partisini kurmuşlardır. İTC’ ye rağmen Ahrarcıların örgütlenmesi ve gazete çıkarmaları bir süre sonra kimsenin sahiplenmediği cinayetleri de beraberinde getirmiştir. Ahrar Partisine yakınlığı ile bilenen İttihatçılardan gazeteci Hasan Fehmi, Ahmet Samim Bey gibi birkaç kişi daha suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Bunlar yaşanırken bir taraftan da Prensın Rum ve Ermeni cemaatleri ile olan ilişkileri abartılarak ve saptırılarak gazetelerde yer alır. Bu tür bilgi tahrifatları ile kamuoyu baskısı oluşturularak Prens ve ona yakın olanların gözden düşürülmesine yönelik yapılan çalışmalar, dönemin olağan propaganda şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Seçime hazırlık süresince İstanbul’da özellikle Rumlar tarafından tepki gösterilen vekil sayısı meselesi her iki taraf içinde gerginlik nedeni olmuştur. Bu gerginlikler sırasında yapılan gösteriler dahi 1908 yılı itibari ile Rumların Osmanlı olmadıklarının ve olamayacaklarının en açık ifadesidir.

1908 yılı seçimlerinde kendilerine ayrılan kontenjan ile ilgili problemler Ermeniler ve batıdaki Arnavutlar arasında da meydana gelmiştir. İTC’nin seçim süresince uyguladığı baskıların Osmanlı halkları üzerinde sonuç verdiği görülmüştür. Meşrutiyetin ilanını takip eden bu süreçte İTC olayların akışına hâkim olamamakla birlikte baskıcı tutumları nedeni ile istibdadın sadece el değiştirdiği sezgileri güçlenmiştir. Seçim sürecinin ortaya koyduğu bir başka gerçek de bu konuda Osmanlıdaki Hristiyan halkların deneyim ve yetkinliğinin Müslüman kesime göre çok daha yüksek olmasıdır. Buna karşın, hem fiziki nüfus hem de siyaseten hâkim konumda bulunan Türk ve Müslüman kesimdir. Bu şartlar dâhilinde herhangi bir deneyim veya geleneğe sahip olmayan İTC kadroları, son derece karmaşık bir saha

olan Osmanlı coğrafyasında ve Sultan Abdülhamid'in meclisinde siyaset yapmaya hazırlanmıştır. (Birinci, 2012, s. 22)

1.6. 31 Mart Olayı

17 Aralık'ta sonuçlanan seçimlerde, iki yüz kadar Türk ve İslam vekiline karşın kırk kadar gayrimüslim meclise girmiştir. Her milletin nüfusuna oranlanarak belirlenen vekil sayısı itibari ile meclise giren Ermeni vekillerin toplamı 12'dir. Hazırlıkların tamamlanmasının ardından 31 Aralık gecesini Abdülhamid vekiller için büyük ve gösterişli bir davet vererek bu olayı kutlamış, daim olması için iyi dileklerde bulunmuştur. Davette yapılan konuşmalar ve seçilmiş vekillerin padişahın elini eteğini öpmek konusundaki yarışları ertesi gün gazetelerde özellikle muhalifler tarafından ciddi eleştiriler almıştır. Kızıl Sultanı devirmek için yola çıkan ve bunun için ömürlerini harcayan İttihatçıların hatırı sayılır bir kesimi şimdi kendi vekilleri aracılığı ile sultanı yüceltiyordu. Bu durumun halk arasında ve mektepler içinde de bir karşılığı vardı. Özgürlüğün karşısında otuz üç yıl boyunca dimdik duran padişahın, hâlâ tahtını muhafaza ediyor olması, istibdattan kendisi veya çevresi zarar görenler için bitmeyen bir kâbustur. Dahası Paris'teki İkinci Muhalifler Kongresinde Taşnaktsutyun Cemiyeti ile birlikte alınmış kararların ilk maddelerinden biri Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile ilgiliydi. Oysa şimdi o bildiriye imza koyan yeni meclis başkanı Ahmet Rıza da, Abdülhamid'in hemen yanı başında oturuyordu. İTC durumun vahametini gidermek yerine bu yanlışın ifade edilmemesi için olabilecek en yanlış yollardan birini takip ederek gazetelere uygulanan baskının şiddetini arttırmıştır. Bir yandan da cemiyetin Türkiye'deki örgütlenmesi için çalışmalar sürüyordu. İTC bu konuda da yanlış bir tercihte bulunmuş, cemiyetin bütün Osmanlı coğrafyasına yayılması ve sesinin yükselebilmesi için muhalifleri cebren üye yapmaya çalışıyordu. İTC'ye zorunlu katılma törenleri bir ara okul kapılarına kadar uzanmıştır.

Mecliste oluşan Bahriye ve Harbiye nazırlıklarıyla ilgili kriz sürerken İTC durumun önüne geçebilmek için Sadrazam Kamil Paşa'yı bir gensoru ile düşürür. Zira seçim sürecinde Kamil Paşa'nın Prens Sabahattin'e yakın Ahrar Partisi'ni desteklemesi İTC nazarında yeterli bir kusur olarak görülmüşken şimdi de Harbiye ve

Bahriye nazırlıklarının Kamil Paşa'nın eline geçmesi kabul edilemezdir. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile birlikte İTC'nin İstanbul'a getirttiği üçüncü orduya bağlı avcı taburlarının dağıtılabileceği olasılığı cemiyeti tek güvenilir dayanağından mahrum edebilirdi. Bu durumu kendi varlıklarına karşı bir tehdit olarak algılamış oldukları aşikârdır. Öte yandan bu hak ile Sultan Hamid'in de kendini güvende hissedeceği ortadadır. İTC'nin kendilerine yakın buldukları Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazam olmasını sağladıkları günlerde tartışmalar daha da alevlenmiştir. Tarafgir bir sadrazamı kaybetmenin verdiği yeis ile muhaliflik dozunu arttıran Ahrarcıları yeni ve daha sıkıntılı günler bekliyordur.

Aynı günlerde Kıbrıslı Derviş Vahdeti tarafından kurulan ve Said'i Kürdi gibi isimlerin kurucuları arasında olduğu İttihadı Muhammedî Cemiyeti farklı bir yol izlemektedir. Şeriat yanlısı gibi görünen bu grup, muhalefet anlayışı olarak mevcut yönetimin bertaraf edilerek dini hükümlerin uygulanacağı bir yönetim istiyordu. İMC içindeki Kıbrıslı Derviş Vahdetinin ve hükümetten düşürülen Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın varlıkları bu ekol içinde Alman yanlısı olarak bilinen İTC'ye, İngiliz karşı hareketi olarak değerlendirilmiştir. Bu dönem gazetelerde iyice yükselen eleştirilere Mizancı Murat da gazetesi ile dâhil olur. 5 Nisan günü yapılan gizli bir oturumda ele alınan Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bırakılmasının mecliste kabul edilmesi, ertesin gün Bosna Vekili İsmail Kemal'in cümleleri ile İkdam gazetesinde yer almasının ardından tartışmalar iyice büyümüştür.

7 Nisan 1909'da ise Mısır mıntıkası ittihatçılarından Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi, Galata köprüsü üzerinde vurularak öldürülmüştür. Köprü'nün her iki ucunda karakol olmasına rağmen katiller bulunamamış ve bu durum halk içinde infial yaratmıştır. Hasan Fehmi'nin cenazesine hemen her kesimden katılım olmuş ve cenaze bir gösteriye dönüşmüştür. Bütün bu tazyikler sonucunda 10 Nisan'da asker ayaklanmış ve meclisi kuşatmıştır. Hükûmetin çekilmesini talep eden askeri ayaklanmanın önüne geçebilmek adına otuz üç yıllık Osmanlı Padişahı Abdülhamid'in bilgisine başvuran sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, güç kullanılmaması ve ayaklanmanın nasihatle yatıştırılması tavsiyesini almıştır. Sultan Abdülhamid ayrıca bir hattı hümayun yayımlayarak hükûmetin istifasını kabul ettiğini beyan etmiştir. Bu

beyan hem mecliste hem de Sultan Ahmet meydanında toplanan kalabalığa okunmuş ve hemen akabinde hükûmet kurma görevi de Tefvik Paşa'ya verilmiştir. Meclisin bir kısmı isyancılarla birlikte hareket ederken bir kısmı da saklanmıştır.

Asayişin sağlanması ve meşrutiyetin korunması adına Selanik'ten yola çıkan orduya Edirne'den çok miktarda katılım olmuştur. Yeşilköy'de İTC'nin önde gelenleri ve milletvekilleriyle yapılan görüşmeler ve yeni hükûmet tarafından yapılan ihtarlara rağmen Hareket Ordusu İstanbul'a gidererek isyanı bastırır. İsyancılar Erzurum, Erzincan ve Adana gibi illere de sıçramış, Adana isyanı daha sonra karakter değiştirerek Türklerle Ermeniler arasında yaşanan bir iç savaşa dönüşmüştür. İsyancı bastırıldıktan sonra Padişah tahtından indirilerek Selanik'e sürgün edilmiştir. Çoğunluğu Osmanlı Türkü olan ve otuz üç yıl boyunca uğruna can feda bir şekilde emek verilen ve otuz üç yıl boyunca Abdülhamid tarafından engellenen meşrutiyetin getirdiği anayasal haklardan Sultan Abdülhamid yararlandırılmamıştır.

2. BÖLÜM / ERMENİLERİN ÖRGÜTLENME SÜRECİ

2.1. İlk Zeytun İsyanı

Osmanlı Devleti toprakları dâhilinde hemen her dönem isyanlar ortaya çıkmış ve bu isyanların bastırılması için devlet çokça uğraşmak zorunda kalmıştır. İsyandar çoğunlukla otorite boşluğundan faydalanan eşkıya takımı ve açgözlü beyler arasından çıkarken; bazen de ahalinin sosyal yaşam alanlarındaki kısıtlamalar, mali ve maddi tecavüzler, bir vali, ya da bir iltizam görevlisine gösterilen tepkiler ile ortaya çıkabilmiştir. Bu tür konulardaki tepkilerin Müslüman tebaa üzerindeki etkisi, isyan sonucunu doğururken İslam olmayan komşuları üzerinde vergi düzenlemeleri ve özgürlük taleplerinin zaman içinde artarak öncelendiği ve isyana dönüştüğü görülmektedir. Osmanlı halkları içinde sıklıkla gelişen ve ağır tahribata neden olan bu tür isyanların temelinde yatan gerçek çoğunlukla ıslahat eksikliği, yönetim ve adalet uygulamalarındaki tıkanıklıklar olmuştur. Dışarıdan büyük oranda desteklenen gayrimüslim isyanlarının sorumluları arasında cahil, rüşvetçi ve basiretsiz taşra memurlarını da eklemek mümkündür.

Fransız Devrimi'ne kadar ulus etkisi görülmeyen isyanlar, devrimden elli yıl sonra etnik karakterler kazanmaya başlamıştır. İsyandarın ilerleyen zamanlarda dış desteklerle farklı bir noktaya çekilmek istendiği de sonradan ortaya çıkmıştır. Bunun en belirgin örneği 1866'da ortaya çıkan ilk Zeytun İsyanı'dır. 1865' de Çukurova'da ıslahatlar yapmak üzere bölgeye giden Ahmet Cevdet Paşa, Maraş'ta asayiş problemi olduğuna dair bilgi edinmiş ve fakat merkeze çağrıldığı için de müdahale edememiş olduğunu yazar. Ertesi yıla tekabül eden aylar sonra bölgeye dönen Paşa : "...asayişin yeniden teminine giriştiğimiz sırada, bütün uygunsuz hareketlerin Maraş mutasarrıfının kötü idaresinden kaynaklandığı anlaşıldı. Bunun üzerine hemen İstanbul'a arz ile Maraş mutasarrıfını azlettirmeğe mecbur oldum" (Paşa A. C., 2010, s. 198). demiştir. Dönemin şartlarında isyanın bastırılması için gereken tedbirler ile asayiş sağlanan Zeytun kasabasında yapılan ıslahatların neticesi olarak bir daha bu büyüklükte bir isyan vuku bulmamıştır. Zeytun İsyanı Ermeniler açısından farklı bir karaktere sahiptir, zira Zeytun Ermenileri kırkı Türk olmak üzere üç yüz kırk altı haneden müteşekkil dağlık bir kasaba ile bağımsız bir prenslik olmayı talep etmiştir.

2.2. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Dönemi

Çökmekte olan bir imparatorluktan zaten her istediklerini aldıkları için Avrupa devletleri Osmanlının ayakta kalmasını bir fayda olarak görüyorlardı. Zira bu coğrafyada hala ayrıştırılarak sömürülecek halklar ile çizilecek yeni haritalar mevcuttur. Fakat Rusya için bu durum hem Avrupa topraklarında hem de Asya' da bir gelecek kurgusu yapabilmek için önemli bir engeldir. Evet, Osmanlı hasta bir adamdı ama henüz ölmemişti ve eğer hasta yatağında boğulmaz ise bir süre daha yaşayacaktı. Bütün bu gecikmeler Rusya için değişmekte olan dünya düzeni içinde hızla halledilmesi gereken bir mesele idi.

1875'de Rusların Avrupa'daki Hristiyan halklar için dikte ettiği reformlara Midhat Paşa'nın bin bir müşkülât içinde hazırlayıp ilan ettiği anayasa ile cevap verilmiştir. Bu cevap; devletin anayasasına uygun olarak vatandaşların kendi kararlarını kendilerinin verebileceği tezini içeriyordu. Avrupa devletlerinin bu savunmayı inandırıcı bulmaması; Osmanlı tarafının daha önce söz verdiği halde hayata geçiremediği reformlar olduğu kadar, Avrupa'nın kendi gözetimleri altında Rusya'ya tanıdıkları bir fırsattır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Rusya, İstanbul'un iki adım ötesi olan Çatalca'ya kadar gelmiştir. Rusların Osmanlı ile Çatalca hattında yaptıkları ateşkes antlaşmasından sonra, Rus orduları bu günkü Yeşilköy'e kadar ilerlemiştir. Son yüz yılda Osmanlıyı kuşatmaya çalışan Rus tehlikesi artık İngiltere için de kaygı verici hale gelmiştir. Osmanlı başkentinde Rusların varlığı Britanya'nın gelecekteki harita düzeni için sorun oluşturabilecek bir gelişme olduğundan derhal duruma müdahale etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti 93 Savaşı olarak addedilen Rus Savaşı'nda, büyük toprak kayıpları yaşamış ve şartları oldukça ağır olan Ayastefanos Antlaşması ile yenilgiyi kabul etmiştir. Savaş süresince Rusların İstanbul'da Ermeni yetkililerce karşılanması ve ağırlanması ise Osmanlı halkının ve yöneticilerinin gözünden kaçmamıştır. Fakat bu karşılama ve ağırlama zahmetlerine mukabil Ermeniler en azından Ayastefanos Antlaşması'na kendileri ile ilgili bir madde eklenmesini de sağlamışlardır. Böylece uluslararası arenada sorunları ve çözüm şekli tanımlanmış bir Ermeni halkı gerçeği ilk defa kabul edilmiştir.

Antlaşmadan memnun olmayan İngiltere, Almanya ve Avusturya; Osmanlı'nın Ruslarla yaptığı antlaşmayı tekrar gözden geçirmek üzere, tarafları Berlin'de bir araya getirmiştir. Yeniden düzenlenen Ayastefanos Antlaşması, Rusların savaşta elde ettiklerinin bir kısmını masada bırakması yönünde gelişmiştir. Kıbrıs'ın tahsis edilmesi karşılığında Osmanlıya destek söz veren İngiltere ise sadece Doğu Beyazıt ve Eleşkirt ilçelerinin iade edilmesini sağlayarak Osmanlı Devleti'ni ihya etmiştir!

Osmanlı Devleti üzerindeki emperyal tahakkümlerin zaman içinde arttığı görülmektedir. Bir önceki Paris Antlaşması'nda bulunan Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmemek ibaresi Berlin Antlaşması'nda yer almamıştır. Berlin Antlaşması'nın 23. ve 61. maddeleri ile Edirne dâhil tüm Rumeli'de ve altı doğu ilinde reformlar yapılması karara bağlanmıştır. Ayrıca bu reformlar uygulanırken oluşacak Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı azınlıkların güvenliğinin sağlanması mesuliyeti de Osmanlı'nın sırtına yüklenmiştir. Yapılacak reformların denetimi ise, Avrupa devletlerinin oluşturacağı bir komisyona havale edilmiştir.

Ermenilerin Rumeli'deki halkların beklentilerine verilen cevap kadar net bir sonuç alamamalarının asıl nedeni ise, dönemin Doğu Sorunu olarak adlandırılan Osmanlıyı paylaşma sürecinde bir de Ermenilerle uğraşma zahmetiydi. Bunun yanında; İngiltere ve Almanya'nın açıktan ya da gizli olarak gelecek politikalarını şekillendiren Bağdat Demiryolu, Hindistan ve petrol gibi hedefler için Ermenilerin varlığı daimi bir güvenlik açığı oluşturuyordu. "Ermenilerin tıpkı Balkanlar'daki gibi Anadolu'da "Bağımsız Prenslik" kurma istekleri Berlin Kongresi'nde kabul görmedi. Almanların arabulucu rolünde dünya sahnesine çıktığı 1878 Berlin Kongresi'nde Ermenilerin daha ileri taleplerine (özerklik, prenslik gibi) bir ölçüde kulak tıkaması, Ermenileri bölgede Rusya'nın bölgesel egemenlik politikalarının bir aracı ve uzantısı olarak görmelerinden dolayı idi" (Çalışkan, 2015, s. 19). Berlin'den umduğunu bulamayan Ermeniler, en azından konuyu uluslararası bir mesele olarak kabul ettirebilmişlerdir.

2.3. Ermenilerin Örgütlenme Süreci ve Ayaklanmalar

Berlin Kongresi öncesinde tam bağımsız bir Ermenistan olmasa bile gelecekte bunu sağlayabilecek bir yapılanmanın temelini atmak isteyen Ermeniler bu konuda diplomatik görüşmeler yapabilecek bir heyet oluşturdular. Bu heyetin başında İstanbul mevcut patriği Nerses Varjabedyan ile eski Patrik Mıgırdıç Kırımyan bulunuyordu. Eski ve yeni Ermeni Patrikler oluşturdukları heyet ile Rusya ve Avrupa'da ulaşabildikleri hemen her kademedeki bürokratları ziyaret ederek kongrede Ermeni otonomunun sağlanmasını ve Ermenileri himaye edecek olan Rusya'nın desteklenmesini istiyorlardı. Abdülhamid'in sıkı takibe aldırıldığı bu heyet gittiği her yerde iyi karşılanmış ve destek sözü almıştır. O kadar ki, Ermeni heyeti Berlin Kongresi'nden çıkacak neticeden neredeyse emindir. Bu görüşmelerde Ermeni toplumunun tıpkı Avrupalılar gibi ileri bir toplum olduğu ve dindaş olduklarının vurgulanması yanında, Osmanlı yönetimi altında ne kadar mazlum olduklarının da altı çiziliyordu.

Berlin Antlaşması'ndan Ermeniler için altı doğu ilini kapsayacak ıslahatlar yapılması sonucunun çıkması, onların otonomi beklentisini karşılamamıştır. Ayrıca bu bölgenin denetimi Rusların elinden alınıp Avrupa'ya devredilmiştir. Hayal kırıklığına uğrayan Ermeni heyeti, kongrede belirtilen reformların Rusların denetiminden çıkarılmasını da sakıncalı bulmuşlardır. Zira bu sonucun kendilerini korunaksız bıraktığını düşünen heyet, Ermenilerin Müslüman tebaa ile birlikte yaşamak istemediğini belirten bir muhtırayı Berlin Kongresi'ne sunmuştur. Oysa Ayastefanos Antlaşması üzerine Berlin'de yeniden toplanmanın temel gayesi Osmanlı topraklarındaki Rus ordusundan kurtulmaktır. İngiltere'nin bu coğrafyada Rus tahakkümünü kabul etmesinin mümkün olmadığı gibi Hindistan ve Ortadoğu sömürgeleri için de Rusya açık bir tehdittir. Nitekim özel olarak Berlin'e gelen Rus General Mihail Loris Melikof'un Kilikya bölgesi konusundaki uyarılarını dikkate almayan Ermeni heyetin, Rusya ve İngiltere arasında kalarak ideal bir diplomasi oluşturamaması ve Papa'nın Fransa aracılığı ile tüm desteğine rağmen değil bağımsız bir Ermenistan, otonomi talepleri dahi Berlin Kongresinde karşılık bulamamıştır.

Kongre çalışmaları devam ederken bütün delegasyonları ziyaret eden Ermeni heyetin Avrupa'daki bu çalışmaları Osmanlı yönetimini rahatsız etmiştir. Derhal görüşmelere son vermesi ve heyetin ülkeye geri çağırılması için Patrik Nerses ikna edilmek istenmişse de, bu konuda menfi bir netice alınamamıştır. Avrupa'daki Ermeni heyetin Osmanlı'nın Berlin Büyükelçiliğine çağırılması ve yaptıkları işten vazgeçmelerinin talep edilmiş olması da bir sonuç vermemiştir. Ermenilerin bu konuda gösterdiği direnç, görüşmeler sonrasında Ermenistan ülkesinin doğacağına olan inançlarından kaynaklanmaktadır. Ermeni heyetinin önde gelenlerinden Horen Narbey kongre sırasında Berlin'deki Osmanlı delegasyonu ile de görüşmüştür. Osmanlı Elçisi Sadullah Bey, taleplerinin gerçekten Ermeni bir vali olduğu doğruysa, bunun yerinin Berlin değil Türkiye olduğunun altını çizmiş ve Bâb-ı Âli ile halledilebileceğini söylemiştir. Horen Narbey, valinin atanması ve azledilmesi konusunda padişahın keyfiyeti yerine Avrupa güvencesinin gerektiğini Sadullah Bey'e kısaca anlattığı bu görüşmeden anlaşıldığı kadarı ile, tarafların birbirlerine karşı itimadı daha 1878' de kökünden sarsılmıştır.

Berlin Kongresi'nden bekledikleri sonuçları alamadığını düşünen Ermeniler Osmanlı tarafı için artık uluslararası belgelerle tasdik edilmiş bir sorundur. Ermeni heyeti kongre kararlarını protesto ederek yaşayamadıkları Osmanlı ülkesine geri dönmüştür. Protesto metninde Ermeniler aldıkları bu dersi beraberlerinde doğuya götürecektir diyen heyet, otonomi istedikleri bölgede daha da yalnızlaşmış ve artık farklı bir yol izleme kararı ile İstanbul'a dönmüştür. Kırımyan ünlü demir kepçe vaazı sonrasında Berlin Kongresi'ndeki başarısızlığın nedenini, Balkan halkları gibi isyan etmeyişlerine bağlamıştır. Kırımyan'ın özerklik talep ettiği ve Osmanlı Ermenistan'ı olarak nitelediği Sivas, Erzurum, Van, Bitlis Diyarbakır ve Harput bölgesi, Bâb-ı Âli idaresince Vilayeti Sitte (Altı Şehir) olarak anılıyordu. Dahası bu şehirler içinde Van dışındaki eşitlik haricinde, Ermenilerin nüfus yoğunluğu İslam tebaa olarak sayımı yapılan Türk ve Kürt nüfusun çeyreği kadar bile değildir.

Ermeni Meselesi Osmanlı'nın savaş sonrası yaralarını sarması ve İngiltere'nin de Avrupa işleriyle olan meşguliyetinden bir süre gündem dışı kalmıştır. Avrupa'da Ermeni meselesi yerine Almanya'nın sömürge kapma yarışına girmek istemesi,

Osmanlı ile yakınlaşmaları ve olası kavga alanının genişleyeceği kaygısı ile adımların sayılarak atıldığı bir süreç yaşanmaktadır. Ayrıca Avrupa bu yangında Afrika kıtasındaki Osmanlı topraklarını ele geçirmekle o kadar meşguldür ki, Ermeni meselesi bu husustaki tikanlıkları gidermek için çoğu zaman sadece bir araçtır. Durumun farkında olan Ermeniler, daha önce basın yolu ile yapmaya çalıştıkları propagandaları işlevsel hale getirebilmek için fiili olarak örgütlenmeye başlamıştır.

1839'da Tanzimat'la başlayan batı tarzı hayat eğilimlerine pratikte zaten uygunluk taşıyan Ermeniler 1863 Nizamnamesi sonrasında Anadolu'nun her yanına yayılan Ermeni ruhban okulları ile eğitim sorununu büyük oranda aşmışlardır. Mihver devletlerin açtığı kolejler ile bu okullardan yetişen gençler Avrupa ve Amerika'ya yüksek eğitim için gider, çoğunlukla da gönüllü olarak geri dönerlerdi. Bu eğitilmiş ve gönüllü öğretmenler geleceği tesis edecek nitelikli bir Ermeni halkının oluşması için oldukça önemlidir. Zira mevcutta Ermeni halkının yoğunlukla yaşadığı yerler olarak nitelenen Doğu Anadolu'da, ıslahı Avrupa tarafından güvence altına alınmış topraklar üzerinde geliştirilmesi gereken devlet fikri başlangıçta büyük bir hareketlilik yaratmamıştır. Eğitim düzeyi ve inanç tahakkümü Anadolu Ermenileri için henüz bağımsız bir Ermeni yurdu tahayyülünden uzaktır ve hatta bazı Ermeniler bu durumu bir fesat unsuru olarak görmektedirler. Başlangıçta Anadolu'da yapılan eylemler büyük bir etki yaratmamış olduğundan merkezi noktalarda örgütlenme yoluna gitmişlerdir. Merkeze yakın olmanın etki alanını genişletmek gibi bir faydası olsa da Bâb-ı Âli'ye olan fiziki yakınlığın mutlak bir bedeli olmak zorundadır. Bu dönem basın yolu ile propagandaya girişen Ermeniler tıpkı Jön Türkler gibi takibata uğrayarak ya sürgün edilmiş yahut da yurtdışına kaçmışlardır. Buna mukabil Anadolu'nun hemen her yerinde konsolosluk büroları açan Avrupa ülkeleri ulus devlet modasının yükselişte olduğu bu çağda örgütlü bir Ermeni toplumu oluşması için uygun mesafeden çalışmalarını yürütmüştür. Bu çalışmaların öncül ve en önemli ekibi kuşkusuz ki, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)'dir.

ABCFM, 1810 da kurulmuş Protestan tabanlı bir misyoner grubudur. Amerikan Board misyonu Osmanlı Türkiye'sinde öncelikli tercihi Hristiyan halk olmak kaydı ile bir sağlık ve eğitim atılımı gerçekleştirmiştir. Çalışma sahasını yoğunlukla Osmanlı

Ermenistan'ı olarak belirleyen ABCFM oluşturduğu merkez ve taşra teşkilatları ile köylere kadar nüfuz edebilmiştir. ABCFM'in eğitim alanındaki hizmetleri ile Sultan Abdülhamid'in millet okulları bir süre yarışsa da misyoner okulları tartışmasız yaygın ve başarılı olmuştur. Daha sonra İTC ile devam eden bu okul açma çalışmaları, ABCFM'nin Osmanlı Ermenistan'ında gerçekleştirdiği eğitim devrimi kadar net bir sonuç yaratmamış olsa da millet okulları gelecekteki cumhuriyet devrimine giden yolun taşlarını döşeyecek memur kitlelerini oluşturacaktır.

ABCFM'nin Osmanlı Ermenistan'ındaki faaliyetleri bir süre sonra hem Sultan Abdülhamid tarafından hem de Ermeni devrimcileri tarafından hoş karşılanmamaya başlanmıştır. Padişah ABCFM'in bölgeyi Osmanlı Devleti'nden koparma çabası içinde oldukları tasavvuru içindeyken, Ermeni devrimci örgütleri ise onların Osmanlı Devleti'nin ajanları olduğu fikrine sabittir. Anadolu'nun demografik inşası için her iki tarafın verdiği bu uğraşlar ABCFM'in evrak tedariki ve zemin etüdü olarak da kayda geçmiştir. (Kieser, 2005, s. 318)

Avrupa için dönemin şartları uygun olmakla beraber nüfus yetersizliği ve coğrafi elverişsizlik nedeniyle ertelenmiş olan Ermeni Devleti, Rus baskısının azaldığı bir Avrupa ortamında yeniden değerlendirilebilir bir durumdur. Rusya ise Berlin Kongresi'nin ardından yapılacak ıslahatların gerçekleşmesi için kendilerine başvurarak Osmanlıya baskı yapmasını isteyen Ermenilere verdiği cevapta Ermenilerin büyük hamisi Rusya gibi bir cevap vermemiştir. Ermeni halkının çıkarlarının öncelikle İngiltere'nin olmak üzere Avrupa'nın yükümlülüğü olduğu cevabını vermiştir. Rusların farkında oldukları şey Anadolu'nun İngiliz sömürgelerine açılan bir kapı olduğuydu. Bu kapıdan geçenlerin ise İran veya Arabistan gibi Ortadoğu yolları üzerinden Hindistan'a varabileceği tehlikesi göz önünde bulundurulmalıydı. İngiltere'nin bu coğrafyadaki varlığının emperyal sebepleri ortadayken Rusya'nın olayların seyri açısından zaman zaman taktiksel davranış değişiklikleri ortaya koyduğu görülür. Bunun bir nedeni de Sultan Abdülhamid ile yaklaşma eğilimidir. Fakat gerçekte Ermeni meselesi dâhil Çarlık Rusya'sı hiçbir zaman yayılmacı ve Slav politikalarının dışına çıkmamıştır.

Konferans sonrası Ermenilerin talep ettikleri hiçbir yerde çoğunluk oluşturamaması nedeniyle Osmanlı yönetimi, güvenlik önlemlerini arttırmak dışında bir ıslahat yapma gereği duymamıştır. Sultan Abdülhamid bu konuda kayda değer bir dış baskı altında da kalmamıştır. Buna mukabil patrikhane çalışmalarına ivedilikle devam etmiş ve altı doğu ilinde yapılacak ıslahatları içeren bir dosya hazırlamıştır. Bu ıslahatların temeli idare, adliye, zabıta ve vergi yönetimi konu başlıklarından oluşturulmuş, kırk altı maddeden müteşekkil bir muhtıra halinde Bâb-ı Âli'ye sunulmuştur. Osmanlı yönetiminin ıslahat programını uygulaması için Rusya, İngiltere ve Fransa da uyarılarda bulunmuş, fakat 1895' e kadar belirgin bir sonuç oluşturabilecek ıslahat yapılmamıştır.

Bütün bu muhtıralar içinde konuyu uluslararası bir düğüme dönüştüren 11 Mayıs 1895 tarihli muhtıradır. Bunun mümessili de İngiltere'de vuku bulan hükümet değişikliğidir. Türkler konusunda önyargıları oldukça güçlü olan Gladstone 'un iktidara gelmesi ile Osmanlı-İngiltere ilişkilerinde durum tamamen tersine dönmüştür.

İngiltere'de örgütlenen Ermenilerin Gladstone tarafından desteklenmeye başlaması ile Sultan Abdülhamid de önlem alma yoluna giderek politikasında değişiklik yapmıştır. Bu süreçte Almaya ile yakınlaşan Abdülhamid Avrupa ülkeleri arasında karşıt bir oyu Osmanlı Devleti lehine kazanmıştır. Hatta sadece karşıt olmakla kalmayan Alman Başbakanı Bismarck, Ermenilerin asimile edilmesi hususunda Abdülhamid'i motive etmiştir. "Sultan Abdülhamid'e mevcut siyasi ajandasını devam ettirmesi noktasında cesaret verici önerilerde bulunan Bismarck, İmparatorluğun eski ihtişamına dönebilmesinin şartı olarak da kendisinin Almanya'da yaptığı gibi diğer etnik ve dini unsurların gücünü kırarak İmparatorluğu Türkleştirmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur" (Yorulmaz, 2018, s. 19). Almanya bu tavrı ile Osmanlı Devleti kaynaklarının kullanılmasında ayrıcalıklı bir konum elde etmiştir.

Ermeni heyetinin Berlin Konferansı'ndan ayrılıp İstanbul'a dönmesinden kısa bir süre sonra Ermenilerin bölgesel olarak örgütlenmeye başladıkları görülür. Oluşturulan bu eylemci grupların genel olarak Osmanlı memurlarına saldırdıkları ve asayiş sorunu yarattıkları görülmektedir. "Diğer taraftan ülkede terörist çeteler teşkil

ederek özellikle Doğu Anadolu'da Osmanlı vergi memurlarına, postacılara, hâkimlere saldırı düzenlediler. Köylerde katliam meydana getirdiler. Ermeni zenginlerini yardıma zorladılar. Yardım yapmayı öldürdüler. Osmanlı Ermenilerinin büyük çoğunluğu bu terör hareketine karşı idiler. Çünkü ticaretleri, refahları yerinde idi. Teröristler küçük bir azınlık teşkil ediyorlardı. Mahalli zabıtalara bunların haklarından gelmekte zorluk çekmedi. Fakat Ermenilerin terör hareketleri ile huzur ortamını bozmaları, onlarla Müslümanların bir arada ve yan yana yaşamalarını zorlaştırdı” (Çaycı, 2013, s. 21). Bölgesel gelişen bu hadiseler Bâb-ı Âli için başlangıçta ciddi önlem alma lüzumu gerektirmeyecek yerel önlemlerle savuşturulmuştur, fakat zamanla bu örgütlenmeler kapsam ve eylemlerin yerleri açısından boyut değiştirmeye başlamıştır.

Bu süreç içinde örgütlenen Ermenilerin ırkçı yapılanmaları 1878'de Van'da Kara Haç ile başlamış ve 1881'de Erzurum'da Vatan Savunucuları adlı yeraltı örgütüyle devam etmiştir. 1885'de kurulan devrimci Armenekan Partisi siyaset yerine şiddet ve ihtilal yöntemi ile yönetim hakkı elde edebilmeyi planlıyordu (Şimşir B. N., 2013, s. 278,279). Bunlardan daha önce 1860 Ermeni Nizamnamesi'nin ardından hayır işleri yapmak için kurulmuş olan toplumsal yardım derneklerinin tümü Berlin Kongresi'nin ardından Ermeni Müttehit Cemiyeti adında birleşmişlerdi. Bu süreçte oluşturulan ırkçı yapılanmaların hemen hepsinin programları, bütçeleri ve silah tedarikleri Rus Ermenileri tarafından sağlanmıştır. Rusya Ermenilerinin inanç ve kültürel hayatlarının Ruslaştırılma baskısı altında olmaları, onların Anadolu'daki kardeşleri ile birlikte, daha geniş bir sahada yurt edinme çalışmaları için etkili olmuştur. Hatta Rusya'daki baskılar nedeniyle İngiltere'ye sığınmış olan Rusya Ermenistan'ının Prensi Leo, Berlin Kongresi sırasında gazetelere ilan vererek Osmanlı Ermenilerinden Türk Padişahına sadık kalmalarını istemiştir. Rusya'yı kast ederek, Kuzeyin zalimine karşın Ermenilerin inanç ve kültürel hayatlarını müdahalesiz yaşadıkları Osmanlı topraklarını bütün varlıkları ile savunulmasını istemiştir (Karl Marx, 2008, s. 63). Söz konusu ilan Türk hükûmeti tarafından kongre esnasında Ermeniler üzerinde tesir edebilecek bir propaganda unsuru olmaktan öteye gidememiştir.

Osmanlının ekonomik ve fiili yönetiminin zayıflayıp zafiyet gösterdiği bu dönem batılı devletlerin gelecek tahayyüllerindeki Ermeni halkı için tasarladıkları Lübnan modeli bir Ermeni yurdu, şartların olgunlaşması için zamana bırakılmıştır. Bu yönerge bölgede egemen bir Ermeni unsuru oluşması için halk katmanları arasında yapılacak tüm katliamların zeminini oluşturmuştur.

2.4. Hınçak ve Taşnak Örgütleri

II. Abdülhamid yönetiminin iyice sertleşmeye başladığı bu dönem, eğitim alanındaki modernleşme çalışmaları sayesinde yeni nesil öğrencilerden oluşan bir genç kuşak ortaya çıkmıştır. Bu gençler kapitülasyonlar sonucu özgürce hareket eden yabancı devletlerin posta şirketlerinden faydalanarak yönetimin sansür uyguladığı bilgilere ulaşabiliyordu. Devletin hızla parçalanmaya başladığı bu sıkıntılı döneminde umutsuzluğa kapılan ve sorumluluk duyan Müslüman gençlerin nasıl bir örgütlenme süreci yaşadıklarını yukarda görmüştük. Aynı örgütlenme süreci, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaası arasında çok daha önce başlamıştır. Bunun ilk belirgin nedenlerinden biri; dil bilgileri sayesinde dünya devletleri ile iletişim içinde olmaları ve aslında tam da bu nedenle ekonominin ön saflarında yer almaları olmuştur. Bir diğer olağan neden ise; şehirlerde kurulu çağdaş eğitim kurumları dışında, Anadolu'nun en ücra köyündeki kilisede dahi modern eğitime benzer eğitim uygulamalarıdır. Tanzimat ile birlikte kurulan misyoner okullarının etkisi ise Ermeni gençler üzerinde devrim yaratmıştır ve gerçekten de devrim talebinde ısrarlı bir nesil yetişmiştir.

Ulus modasını en son idrak eden Ortadoğu'daki İslam tebaası özgürlük bağımsızlık gibi kavramlar için bir sonraki yüz yılı beklemişlerdir. Hatta Osmanlı Devleti'nin başkent ve batı kısmında yaşayan Ermeniler ile doğu bölgelerindeki Ermeniler arasında da böylesine farklar oluşmuştur. Homojen olmayan Osmanlı Ermenileri ulusçuluk akımına en son katılan, Hristiyan millettir.

Rus Ermeni'si gençler arasında çok daha erken ortaya çıkan bu fikirler, Osmanlı Ermeni'lerine henüz yabancıdır. Rusya'ya eğitime yahut çalışmaya gidenler dışında, batılı devletlerde öğrenci olarak bir araya gelen Rus ve Osmanlı Ermenilerinin etkileşimi bu farkı hızla kapamıştır. Tam da böyle bir ortamda eğitim amacıyla İsviçre'de bulunan tamamı Rus Ermeni'si öğrenciler Hınçak komitesini kurmuştur. Bu

öğrencilerin ortak noktası Osmanlı ülkesini hiç görmemiş olmaları yanında sosyalizmin ilkelerine bütünüyle bağlı olmaları idi. Sorbonne Üniversitesi mezunu Avedis Nazarbegyan'ın ülküsü, bütün Ermenileri Büyük Ermenistan çatısı altında birleştirerek Marksizm'in ilkeleri ile yönetilmesini sağlamaktır. Nazarbegyan daha önce Anadolu'da ikameti Abdülhamid tarafından yasaklanmış olan Mıgırdıç Portukalyan'ın Ermenistan adlı gazetesinde bir süre çalışmış ve onun fikirlerinden etkilenmiştir. Hınçak örgütünü İsviçre'nin Cenevre kentinde kuran ekibin kayda değer ekonomik bir problemi de olmadığı görülür. Kurucular Maro ve Eşi Avedis Nazarbegyan dışında etkin bir kimlik olan tek kişi ise, Azad Han kod adı ile partinin Trabzon örgüt sorumlusu ve Kumkapı olaylarını yöneten Rupen Nişan Garabedian'dır. Ermeni halkını isyana hazırlamak üzere bu komite "Hınçak" (Çan) adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Gazete partinin genel yayın organıydı. Daha sonra 1890 yılında Ermeni devrimci politikasını daha geniş alanlara yaymak isteyen başkaları da Tiflis'te Kristapor Mikaelyan'ın öncülüğünde yeni bir parti kurdu. Taşnaksutyun (Federasyon) adlı partinin resmi yayın organı olarak bir de "Troşak" (Bayrak) adlı gazete çıkardılar. Bu iki partiden ilki yetkide "merkeziyetçi" temel üzerine kurulmuştu. İkinci parti ise "adem-i merkeziyet" e dayanıyordu (Basmacıyan, 2019, s. 82).

Görüldüğü gibi Taşnaksutyun diğer bir ifade ile Ermeni Devrimci Federasyonu, Hınçak örgütünden ayrılan ve bölgesel yönetim düşüncesi etrafında toplanan Tiflisli gençler ile Gürcistan bölgesinde kurulmuştur. Avrupa'dan Osmanlı sınırlarına kadar gelen ve daha sonra bütün Anadolu'yu saran bu örgütlerin kuruluş amacı milli müdafaa şuuru oluşturmak idi. Bu esnada Osmanlı haritasından hızla kopmaya başlayan topraklar Bâb-ı Âli için yeterince meşguliyet ve sıkıntı yaratmaktadır. Bütün bunlara ek olarak Doğu Anadolu'da hızla oluşturulan Ermeni milis kuvvetleri öncelikle kendi halklarını ikna etmek ve diğer unsurları saf dışı bırakmak yolunda eylemlerini yoğunlaştırmıştır. Osmanlı yöneticileri Ermeniler tarafından altı doğu ilinde yapılmakta olan bu örgüt çalışmalarını çok iyi tanıyorlardı. Çünkü bu işin sonucunun nereye varacağı konusunda kısa süre önce Balkanlarda çok iyi bir ders almışlardı. Balkanlardaki tecrübe yeniden sınanıyordu ve fakat bu kez müdahale konusunda Osmanlılar deneyim sahibidir.

2.5. Ermenistan'ı Kurma Çalışmaları

Ermeni ayaklanmaları Osmanlı coğrafyasında zaman zaman olagelmıştır. Bu ayaklanmaların genel karakterleri yerel konular olup bazen beceriksiz yahut zalim bir yönetici nedeniyle, bazen de Ermenilerin kendi aralarındaki mezhep kavgaları sonucu ortaya çıkmıştır. Yüzyıllar boyunca uluslararası bir sorun teşkil etmemiş olan bu halklar meselesi Osmanlının son yüzyılında problem olmaktan öte bir kangren haline getirilmiş ve bu halklar Osmanlıdan birbiri ardına çözülmüştür. Elbette ki dünya konjonktüründeki değişimler bu sonucun oluşumuna katkı sağlamıştır fakat Tanzimat'la birlikte imparatorluk halkları üzerindeki psikolojik hâkimiyeti azaltan misyonerlik faaliyetleri bu çözümlenin en etkin çalışan fonksiyonu olmuştur. Buna ek olarak imparatorluğun son savaşta aldığı yenilgi ve bunun ekonomik sonuçları, Anadolu'nun doğusundaki halkların Rusya ve Osmanlı dışında yeni bir seçenek düşüncesini de yaratmıştır.

Ermenilerin Berlin Kongresi sonrası milli bir şuur yaratmak gayesi ile oluşturdukları gruplar, altı doğu ili içinde hızla örgütlenmişlerdi. Bu küçük gruplar bir yandan bölgesel savunma hatları için eylemler yaparken diğer yandan da direniş gruplarının oluşması için çalışmaya başladılar. Gerilla savaşı şeklinde başlayan bu mahalli ayaklanmaların öncelikli amacı halkı sindirmek ve Kongre kararlarının uygulanmadığını batılı devletlere göstermek olduğu kadar yapılan eylemlerin mesuliyetini de Osmanlı tarafına yüklemektir. Böylece müşkül duruma düşecek olan Osmanlıya Avrupa devletleri müdahale edecek ve Ermenileri bahsedilen zulümden kurtarıp bağımsız veya özerk bir Ermenistan kurulabilecekti.

Bu yolda ilerlerken Ermenilerin göz ardı ettiği iki çok önemli şeyden biri kendi nüfus yetersizlikleri, diğeri ise Ermenilerden daha da yüksek bir nüfusa sahip olan Kürt ve Türklerden müteşekkil Müslüman tebaadır. Kürt meselesi Berlin Kongresi'nde yeteri kadar ilgi görmemiş olduğundan uluslararası alanda Kürtler için reformlar geliştirmek yerine kısıtlama yöntemleri aranmıştır. Ermeniler ve Kürtler sorununa çözüm oluşturabilmek için kurgulanmaya çalışılan özerklik sistemi içinde Kürtler görmezden gelinemeyecek bir unsurdu ve bu unsurdan kurtulmanın iki yolu vardı. Buna göre vahşi Kürtler sıkı denetim altında eğitilip hizaya sokulabilir ve yahut

Doğudaki islami tebaa batıya göç ettirilebilirdi. Zira söz konusu kongre sonucu oluşan ıslahat programının asli unsuru Hristiyan Ermenilerdir.

Sultan Abdülhamid'in bu konudaki yaklaşımı Avrupa Komisyonu ya da İngiliz Konsoloslarından biraz daha farklı olmuştur. Rus Savaşı sonucu gelişen politik ortam ve savaşla birlikte Anadolu'ya Kafkaslardan akan göçlerin yarattığı problemler onu Doğu Sorununa karşı dikkatli politikalar üretmeye itmiştir. Savaşın bir yan tahribatı olarak Doğu Anadolu'da başına buyruk hale gelen Kürt ve Türk aşiret önderlerini, çeşitli maaş ve madalyalarla taltif ederek ve ayrıca aşiret çocuklarının mektebi sultanide okutulmasını sağlayarak devlete bağlayan Sultan, aşiretlerden oluşan bir de ordu kurmuştur. Modern ordu kurallarına göre düzenlenen bu hafif süvari birlikleri Hamidiye Alayları olarak isimlendirilmiştir. Hamidiye Alayları Ermeni sorunu dâhilinde katliamcı bir unsur olarak gösterilmiş ve zaman zaman da bu tür kanunsuzluklar içinde bulunmuş olmasına rağmen, bölgenin Ruslara karşı savunulmasından Balkan harbine kadar birçok cephede kendilerinden faydalanılmıştır.

1889' da kurulması tasarlanan Hamidiye Alayları'nın hazırlıkları sürerken güvenlik mesuliyetinin henüz yerel aşiretlerin elinde olduğu bu süreçte Musa Bey vakası meydana gelir. Bir Kürt aşiretine mensup Musa Bey'in örgüt faaliyetleri yaptığına şahit olduğu Ermeni bir papazı, evrakları ile birlikte yakalayıp yetkililere teslim etmesi ile başlayan ve uluslararası bir sorun haline gelen bu hadisede Musa Bey yargılanmış ve suçsuz bulunmuştur. Lakin Avrupalı Konsoloslar ve misyoner gruplarını tatmin etmeyen bu sonuç için yine Avrupa komisyonu devreye girmiştir. Sultana uyguladıkları baskı sonucu Musa Bey'in Mekke'ye sürgün edilmesini sağlayan komisyon, dönemin adalet sisteminin nasıl işlediğine dair en güzel örneklerden biridir.

Osmanlının bu süreçte Sünni Kürt Aşiretlerine yakın durma eğilimi bölgedeki Sünni Müslüman olmayan aşiretler ve Ermeniler üzerinde bir baskı oluşturmuş olmalıdır ki bu dönem Osmanlı uyruğunda bulunan bazı Kürt ve Ermeni grupları sınırı aşarak Rus uyruğuna geçmeyi tercih etmiştir.

2.6. Ayaklanmalar ve Terör Faaliyetleri

Hınçak ve Taşnaktsutyun oluşmadan önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da her üç Gregoryen Ermeni'nin bulunduğu yerde bir örgüt mevcuttur. Doğuda faaliyet gösteren bu yapılar Hınçak ve Taşnak komiteleri ile daha sistematik bir örgütlenme haline geldiler. Osmanlı istihbaratı her ne kadar gelişmeleri takip etmeye çalışsa da, Ermeni örgütleri hiç olmayacak noktalarda Avrupa komisyonunun dikkatini çekebilecek problemler ortaya koymuştur. Bu küçük yapay konular zaman içinde yerellikten uzaklaşmış, büyüyerek merkezi sorunlara dönüşmüştür.

Erzurum'da zaman zaman ortaya çıkan küçük anlaşmazlıkların vuku bulunduğu olmuştur. Fakat 1890'daki Ermeni ayaklanması ile 1907'deki İttihatçı ayaklanma bu merkez için kayda değer önem taşımaktadır. Rus sınırına yakınlığı ve stratejik olarak gelecekteki Ermenistan'ın başkenti olacak iki şehirden biri olan Erzurum'da silahlanma yolunda etkin bir çalışma ve yayın yolu ile propaganda yapıldığı hükümet ajanları tarafından biliniyordu. Söz konusu ayaklanma hadisesinin ortaya çıkması Osmanlı güvenlik güçlerine yapılan bir ihbar ile başlamıştır. Erzurum'da bulunan bir Kilise ve yanındaki Sansaryan okulunun bodrumlarında silah imalatı ve depolarının bulunduğu dair verilen ihbar sonucu bu yerleri kontrol etmek ile görevlendirilen iki askere karşı, binaların kutsiyeti ileri sürülerek Müslüman Türklerin kilise ve okula girmesi kabul edilmemiştir. Gerçekte zaman kazanmakla ilgili bir gecikme yaşandığına dair kanaat eden askerlerin zorla içeri girmesinin ardından öldürülmeleri ile başlayan olaylar kısa sürede büyüyerek bir ayaklanma haline gelmiştir.

Üç gün boyunca devam eden olaylar sırasında her iki taraftan insanlar ölmüş ve yaralanmıştır. Valiliğin Erzincan'dan destek kuvvet istemesi ve Erzurum'da bulunan yabancı konsoloslukların araya girmesi ile ayaklanma sona erdirilmiştir. Olaylar neticesinde yapılan tahkikatta sorumlu bulunan yirmi sekiz Ermeni kişi tutuklanmıştır. Bu kişiler Avrupa komisyonunun baskısı ile serbest bırakılmıştır.

Erzurum'da yaşanan bu vaka sonrasında bütün bu olayların büyük bir propaganda çalışması olduğu sonradan anlaşılmıştır. Tertip edilen bu hadisenin Avrupa nezdinde beklenen etkiyi sağlamamış olması her iki taraf için de yeni ve ek önlemler alma gereksinimi yaratmıştır. Ermeni örgütleri cephesinde sonraki ayaklanmalar için daima

Avrupa'yı konuya müdahil edip 61. maddenin uygulamaya sokulması sağlanmak istenmiştir. Takip eden yıllar içinde 1896 sonuna kadar altı doğu ilinin hemen her noktasında bazen günlerce süren birçok ayaklanmalar olmuştur. Ermeni örgütlerinin tertip ettiği bu isyan hareketleri içinde 1894 Ağustos'undaki Sason ayaklanması, 1985 Eylül'ündeki 2.Zeytun ayaklanması ve Bab-ı ali yürüyüşü ile 1896 Ağustos'undaki Osmanlı Bankası Baskını ayrı bir yer tutmaktadır.

Sason Ayaklanmasının gerçekleştiği tarihte Bitlis vilayetine bağlı olan bu köye gelen Hınçak komitesi mensubu Hamparsum Boyacıyan'ın bölgeyi örgütlemesi ile gelişen bir ayaklanmadır. Uzun süre bastırılmayan bu isyan 1897'de Taşnaktsutyun tarafından yeniden organize edilmiştir. 1904'de Ermeni gerilla Antranik ile yeniden isyan eden Sason bu kez sert önlemler alınarak bastırılmış fakat gerilla saldırıları aylarca devam etmiştir. Sason'da meydana gelen hadiselerde ölü sayısı o kadar abartılıdır ki, olayların yaşandığı dönemin hane sayısı ve nüfus oranları hiçbir şekilde örtüşmemektedir. "Sason İsyânı'ndan sonra bir tahkikat komisyonu oluşturulmuş ve komisyona Fransa, Rusya ve İngiltere'nin Erzurum konsolosları da katılmıştır. Komisyon, 4 Ocak 1895'ten 21 Temmuz 1895'e kadar altı ay incelemelerde bulunmuş, 108 toplantı yaparak, 190'dan fazla tanık dinlemiş ve sonuçta tüm önyargılarına rağmen konsoloslar isyânda Hınçak komitesi ve Boyacıyan'ın etkisini kabul etmiştir" (Bakar, 2009, s. 38).

Sason, Ermeni halkının Avrupa'nın dikkatini çok net olarak çektiği eylemlerden biridir. Fakat bu mntıkadaki ilk isyanda Avrupa'nın olaya müdahil olup konsoloslarını derhal bölgeye göndermesi ve henüz olayın faileri araştırılırken, Osmanlı yönetimine ünlü 11 Mayıs 1895 muhtırasının verilmesi isyanı diğerlerinden ayırmıştır. Bu muhtıra gerek Avrupa'da gerekse doğu illerinde teşkilatlanan Ermeniler için küçük de olsa bir yol kat etmek anlamına geliyordu. Hatta muhtıra ile oluşan özgüven aynı yılın sonbaharında İstanbul dışından da katılımların olduğu görülen Bâb-ı Âli yürüyüşü tezahür etmiştir.

Sason olaylarından sonra Ermeniler tarafından ıslahatların uygulanmasını sağlamak amacı ile bir yürüyüş tertip edilmiştir. Kumkapı'da, patrikhanenin önünden başlaması tasarlanan yürüyüş, Bâb-ı Âli' de son bulmak üzere kurgulanmıştır.

Yürüyüşün yapılacağına dair İstanbul'daki elçilikler Ermeni komitesi tarafından haberdar edilmiştir. Hınçak örgütünün düzenlediği yürüyüşün kanlı bir eyleme dönüşebileceği ihtimalinin yüksek olması nedeni ile yürüyüşün iptali için Osmanlı yönetimi, dönemin Patriği İzmirliyan'a müracaat ederek araya girmesini istemiştir. Patrik, Osmanlı zaptiye nazırı Hüseyin Nazım Paşa ile görüşmeyi dahi reddetmiş ve iki taraf da kendi doğruları üzerine programı uygulamıştır.

Bâb-1 Âli yürüyüşü; Ermeniler için devletin üzerindeki baskıyı arttırarak, başkent in ortasında, Avrupa'nın ve Türklerin gözüne sokabilecekleri bir gösteriydi. Yürüyüşte destek kuvvet olarak kullanılmak üzere atlı güvenlik birlikleri hazırlanmış ve ateşli silah kullanılması yasaklamıştır. Sadrazam Sait Paşa'nın emri ile jandarma ve polisten oluşan güvenlik güçleri Bâb-1 Âli girişinde toplanmış ve Binbaşı Servet Bey yaklaşmakta olan yürüyüşçülere daha ileri gitmemeleri ve eğer ilerleyecek olurlarsa Bâb-1 Âli önünde silahlı güçler tarafından karşılanacaklarını tebliğ etmek üzere önlerine çıkmıştır. Bu günkü Türk Ocağı, Divan Yolu üzerinde geçen bu diyalog sonrası Binbaşı Servet Bey Ermeni bir grup tarafından öldürülmüş ve bu noktadan sonra işler sarpa sarmıştır. Günlerce devam eden bu olaylar sonrası resmi rakamlara göre her iki taraftan üç yüz kadar insan öldürülmüşken, Ermeni kaynaklarına göre sadece Ermeniler için bu rakam iki bin civarındadır.

Osmanlı hükûmeti ne kadar önlem almış olsa da bu yürüyüşün kendisi toplumsal yaşam ahengini sabote etmek için ustalıkla planlanmıştır. Türk tarafının Binbaşı Servet Bey'in katledilmesi ile başlayan müdahalesi, Ermenilerin hiçbir neden olmaksızın Osmanlı güvenlik güçlerinin kendilerine ateş etmeye başladığı iddiasının keşişebileceği bir nokta olmadığı gibi, dönemin Zabıta Nazırı Hüseyin Nazım Paşa'nın Hınçak komitesi önde gelenlerinden Agop'un yanına yerleştirdiği ajan aracılığıyla konu hakkındaki tahkikatı konuya açıklık kazandırmıştır. Bu ajanın Paşa'ya aktardığına göre, Ermeniler ansızın Bâb-1 Âli'yi basacak ve Agop'un yönetimindeki birkaç bin Ermeni de Müslüman mahallelerine saldırıp buldukları insanları öldürerek ihtilal çıkaracaklardır. Hüseyin Nazım Paşa'nın sorguya aldığı Agop ile aralarında geçen diyalogu Paşa anılarında şöyle anlatmıştır:

- Maksudımız nedir?
- Babî'ye ve Müslüman mahallelerine hücum edip, ihtilal çıkarmak, medeni Avrupa'nın müdahalesini celbetmek ve bu suretle hükümetinizin zulüm ve esaretinden kurtulmak.
- Hiç günahı olmayan zavallı ahalinin kanını dökmek zulüm değil midir?
- Biz evvelâ Müslümanların değil, hükümetimize hâlâ sadakat gösteren bizim pis, mel'un Ermenilerin kanını akıtacağız; beni ve benim gibi daha birçok binlerce Ermeni'yi idam etseniz de bu netice husule gelecektir; komitenin kararı kat'idir. Zaten ihtilâl başlar başlamaz İngiliz donanması da İstanbul'u muhasara edecektir (Paşa H. N., 2003, s. 19).

Olaylarının sorumlusu olarak aranan Dr. Hamparsum Boyacıyan Bâb-ı Âli'nin ardından Zeytun ayaklanması ile ortaya çıkmıştır. Anadolu'nun rutin yaşamı içinde meydana gelen taşkınlıkların dışında Zeytun baskın karakterli bir vakadır. Cevdet Paşa zamanında çeşitli idari düzenlemeler yapılan Zeytun, Adana ile Maraş arasında bir bölgededir. Cevdet Paşa bu yerin Adana'ya uzaklığı nedeniyle, yönetimini daha yakın olan Maraş'a bağlamıştır. Zeytun nüfus yapısı itibari ile 3/1 Türk'ün yaşadığı bir köy olup, Osmanlının maliyesi bozulmaya başladığı andan itibaren vergiler konusunda sürekli olay çıkarmıştır. Bazen bağımsızlık, bazen de prenslik ilan eden bu dağlık kasaba bozması köy, bu kez tam teçhizatlı bir örgütlenme ile eylem hazırlamıştır. Eylem komitesinin başında bulunan Hınçak partisi yöneticilerinden Boyacıyan, Zeytun halkından bir milis gücü meydana getirerek Osmanlı Devleti'nin idari ve askeri gücünü kuşatmıştır. Uzun süren çatışmalar sonrası araya giren Batılı devletlerin konsoloslukları örgüt elebaşlarının, güvenliklerini de sağlayarak Mersin limanından Avrupa'ya uğurlamıştır. Zeytun baskınında, isyan nedeniyle çok sayıda asker ve sivil halk öldürülmüştür ve bu konuda hiç kimse yargı önüne çıkarılmamıştır. Osmanlı devleti Avrupalı konsolosların yönergesi ile hareket etmiş ve bu vakanın her bakımdan kaybedeni olmuştur.

Zeytun ayaklanmasının ardından Hınçak komite merkezinde çıkan ayrılıkçı fikirler nedeni ile örgüt yapısında kırılmalar ortaya çıkmıştır. Örgütün kurucusu olan Avedis Nazarbegyan tarafında kalanlar esas Hınçaklar olarak kabul edilirken, ılımlı olmayı savunan Ermeniler ise Veragazmiyal Hınçaklar olarak ayrılmıştır.

Türkiye'deki eylemleri 1897'de kesintiye uğrayan örgütün kendi aralarındaki tartışmaları, silahlı saldırılar ve suikastlara kadar varmıştır.

Zeytun sonrası Osmanlı Ermenilerinin yaşadığı bölgenin hemen her yerinde ayaklanmalar ortaya çıkıyordu. Bunun bir istisnası Trabzon'dur. Altı vilayet dışında olan Trabzon, bir liman şehri ve doğuya açılan kapı niteliklerine sahip olduğu için olayların bir parçası olmuştur. Coğrafi önemine binaen Ermeni komitelerinin çalışma sahası içine aldıkları kenti, olayların en başından beri Osmanlı istihbaratçıları göz hapsinde tutmuştur. Konuyla ilgili bir örnek olarak 17 Mayıs 1889 tarihli Osmanlı arşiv belgesi ektedir. Ek:3

Trabzon'da hadiselerin başlangıcı Bahri Paşa ve Hamdi Paşa'ya yapılan suikast girişimidir. Van eski Valisi Bahri Paşa ve Trabzon Redif Taburu Komutanı Ahmet Hamdi Paşa, Trabzon suikastından yaralı olarak kurtulmuştur. Ertesi gün bir halk hareketi haline dönüşen olaylar nedeni ile şehirde sıkıyönetim uygulanmıştır. Olaylarda sorumlu bulunan beş Ermeni idama mahkûm olurken, birçok kişi de çeşitli cezalara çarptırılmıştır. İdam cezaları için araya giren Sadrazam Kamil Paşa, idamların Avrupa Komisyonunda Osmanlı Devleti aleyhinde sorun olacağını düşünerek Padişah iradesi ile idam kararlarını iptal etmiştir. Diğer cezalar için İngiliz Konsoloslugu gereken çalışmayı yaparak cezaları olabildiğince hafifletmiştir. Mahkeme kararlarının hiçbir önemi olmadığı görülen bu dönemde provokatörler başlarına ne gelmeyeceğinden oldukça emin hareket etmişlerdir.

1895 sonbaharından 1896 yazına kadar Osmanlı Ermenistan'ının birçok noktasında eylemler devam etmiş ve çıkan olaylarda can ve mal kaybı artarak devam etmiştir. Eylemlerin gerçekleştirilmesi tarzı göz önüne alındığında Hınçak örgütü ile Taşnak federasyonunun program birliği yapmış oldukları görülmüştür. Ayaklanma, terör ve intikam olayları sürerken bir taraftan da yoğun bir propaganda çalışması yapılmıştır. Amerikan Haftalık Bismarc Tribune gazetesinin Associated Press ajansına dayanarak 7 Aralık 1894 tarihli yayınında verdiği haber şöyledir:

Bir gemi ile Atine üzerinden Amerika'ya ulaşan yirmi kadar Ermeni mülteci ile görüşme yapılmıştır. Küçük Asya'da Ermeni Hristiyanlara uygulanan korkunç mezalimlere ilişkin sınırlı gerçekleri

dünyaya duyurduğunu belirten ajans, tercüman aracılığı ile görüştüğü Ermeni mültecilerin Anadolu'da maruz kaldıkları katliam ve otuz üç merkezin tamamen harap edilmesi konusunda bilgi vermiştir. Buralardan ilk kaçanların kendileri olduğu ve diğer Ermeni ahalinin Türklerden kaçamayıp yakalandıkları, hapsedildikleri ve işkence gördükleri ile ilgili haberler yer almıştır.

Los Angeles Herald gazetesinin 3 Şubat 1895 yayınında neşredilen bir başka haberde ise, muhabirlerinin önce İstanbul'a geldiği ve daha sonra Ermenistan bölgesine geçtiğini ve buraya gelmeden önce İstanbul'da gördüklerinin bile yeteri kadar kötü olduğunu belirtmektedir. Muhabirin Ermenistan bölgesinde yaptığı araştırmalarda iki ayrı Kürt grubunun insafına terkedilen Ermenilerin kendilerini savunmak için umutsuzca savaştıklarını ve Ermeni devrimcilerinin devreye girerek bu ajitasyonları püskürttüklerini belirtmektedir. Ermenilerin kışlık erzaklarının Kürtler tarafından yağmalandığı, ineklerinin çalındığını, kızlarının ve gelinlerinin kaçırılıp tecavüz edildiği belirtilirken Ermeni köylülerinin sonuna kadar caydırılması emrinin de Türkler tarafından verildiği yazılmaktadır.

Türklerin Ermenilere bu zulmü yapmasının ardındaki nedenin Ermenilerin İslamlaştırılmasına yönelik bir çalışma olduğu da belirtilmiştir. Ermenilerin Hristiyan olması yanında eğitilmiş naif insanlar olduklarını, bu nedenle eziyet gördüklerini ve ikinci sınıf bir halk olan Türklerin mahkemelerinde sadece Hristiyanlara idam cezası verildiği ve hiçbir Müslümanın idam cezası almadığını yazmıştır. Hristiyan Ermenilerin öğrencilerinden piskoposlarına kadar ölüm cezalarına çarptırıldığını kaydeden haber eğer bu katliamları Ermeniler Türklere yapmış olsaydı onların uzun zaman önce çıktıkları Tataristan'a çoktan sığınacaklarını da belirterek aslında Türklerin Hristiyan dünyasındaki bilinçaltını da işaret etmişlerdir.

Los Angeles Herald Gazetesi Amerikan halkından Türklerin talan ettiği bu yerlerdeki Hristiyan kardeşleri için Amerika ve Avrupa'dan para erzak ve giysi yardımları da istemiştir. 24 Şubat 1896 tarihli Los Angeles Herald gazetesinde ise bölgedeki müfettişlerin durum tespitleri aktarılırken yağma edilmiş Ermeni köylerinin yoksulluğunun insanlık dışı bir safhaya ulaşmış olduğu, Türk komşuları tarafından tehdit edildikleri için gelen yardımlardan faydalanamadıkları anlatılmaktadır. Açlık ve yoksulluktan kuru bir ağaca dönen 80.000 – 100.000 arasındaki yoksullukla kadın ve çocuklardan oluşan Ermeni halkının kış şartlarında

ne evleri ne de üzerlerine giyecek bir şeyleri olmadığından hastalanarak ölmeye terkedildikleri belirtiliyor. Kızıl Haç 'ın yakında burada işe başlamak üzere olduğunu, ancak Türklerin davranışlarının onların tüm gücünü tüketeceğini belirten Gazete bazı bölgelerde Osmanlı ordusunun Ermeni halkına ekmek dağıttığını ve jandarma maaşının altıda biri kadar yardım ettiğini saptamış olduğunu da belirtmektedir. Yine aynı yayında belirtildiğine göre bazı bölgelerdeki askerlerin gelen erzak ve giysi yardımlarının dağıtılması için yabancı misyonerlere yardımcı olmak üzere jandarma tahsis etmiş olduğu ifade edilmiştir.

Bölgede bulunan yabancı konsololar, misyoner ve gazeteciler aracılığı ile konuya müdahil olan Amerikan senatosu, Dışişleri'nden hadiseleri soruşturmasını istemiştir. Amerikan Dışişleri'nin senatoya yaptığı açıklamalarda söz konusu durumun basın ve bazı terör grupları tarafından bilhassa abartılmış olduğu belirtmiştir. Amerikan misyonerleri ve mültecilerin oluşturmuş olduğu kamuoyu etkisi ile Senato, başkan Stephen G. Cleveland üzerinde baskı oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'ne ıslahatları derhal uygulaması için bir nota verilmiş ve ardından da bir savaş gemisi gönderilmiştir. Verilen bu notada 1896 yılındaki Ermeni ayaklanmalarının bastırılması sırasında zarar gören misyoner binalarının tadilatı için ABD, Osmanlı Devleti'nden 95,000 dolar tazminat talep etmiştir. Tazminat ödemeyi reddeden Osmanlı Devleti kısa süre sonra Amiral Chester komutasında bir savaş gemisi ile İstanbul'a kadar gelmiştir (Uluğbay, 2003, s. 59). Ayrıca Amerika; Erzurum, Sivas ve Elâzığ'da Ermeni meselesini takiple yetkili çalışanlarından bina sahiplerine kadar tamamen Ermenilerden müteşekkil konsolosluklar açarak buradan durumu kontrol etmiştir.

1896 yazının sonuna doğru Ermeni Taşnak federasyonuna bağlı bir grup tarafından Osmanlı Bankası baskını gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Bankası'nın adı ve Osmanlı topraklarında olması dışında bankanın sermayesi ve kurucuları tamamen yabancılardır. Ermeni terör faaliyetlerinin etkili eylemlerinden biri olan ve Osmanlı Devleti'nin başkentinde meydana gelen bu olay ile eylemciler Avrupa'nın Ermenileri dikkate almadığını ve fakat bankada çalışan Fransız ve İngiliz personelin hayatlarını dikkate alabileceğini düşünmüştür. Bankayı işgal ederek, istedikleri gerçekleşmez ise içindekilerle birlikte bankayı havaya uçuracaklarını belirten eylemciler Rus elçiliğinin araya girmesi ile bir Fransız gemisine bindirilerek ülkeden çıkarılmıştır. Eylemcilerin

başında daha sonra Osmanlı meclisinde milletvekili olarak karşımıza çıkacak olan Karekin Pastırmacıyan ile Trabzon olaylarında da başı çeken Hayk Tiryakiyan bulunmuştur. Eylemi bitirmek için Osmanlı hükûmetine, Berlin şartnamesine ek bir kaç madde yanında altı doğu ili için genel bir vali talebinde bulunan eylemcilerin talimatları Sultan Abdülhamid tarafından red olunmuş, ancak eylemlerine son verilmesi karşılığında ülkeden salimen çıkmalarına izin verilmiştir.

Sultan Abdülhamid'in Osmanlı Bankası baskınını duyduğunda çok kızdığı ve bankanın içindekilerle havaya uçurulması emrini verdiği rivayet edilir. Eylemcilerle hükûmet arasındaki görüşmeleri yürüten Rus Elçisi Maksimof, Abdülhamid ile görüştüğünde bankada iki yüz kadar eylemci ile yüz elli personel ve müşteri bulunduğunu kendisine bildirmiştir. Bu kadar çok insan olması ve elçinin ikna kabiliyeti sonucu bankadan sadece yaralı ve ölümler dışındaki on yedi kişi çıkarılarak bir Fransız gemisi ile önce İtalya'ya sonrada Fransa'ya gönderilmiştir. Yaralıların tedavilerinin yapıldıktan sonra salimen ülkeden çıkarılması hususunu bizzat üzerine alan Maksimof ölen eylemcilerin cesetlerini de patrikhaneye teslim edeceğinin sözünü de vermiştir (Pastırmacıyan, 2015, s. 133).

Baskın başladığında Karaköy'deki bankanın sokağında bulunan Ermeni evlerinden jandarma ve halk üzerine bombalar atılarak eyleme destek olan Ermeni ahali, asker ve sivil olmak üzere çok sayıda insanın ölmesine ve yaralanmasına sebep olmuştur. Eylemcilerin büyük bir koruma kalkanı içinde gitmesi ile yakınlarını kaybetmiş olan Müslümanlar intikam için Ermenilere saldırmış, çıkan olaylarda yine çok sayıda insan ölmüştür.

1894 'ün sonlarına doğru Sultan Abdülhamid'in geniş yetkiler vererek genel müfettiş olarak tayin ettiği Ahmet Şakir Paşa, Türk ve Ermeni üyelerden müteşekkil bir ekip ve bölgedeki konsolosların katılımı ile Osmanlı Ermenistan'ını teftiş ile görevlendirilir. İki yıl süren bu teftiş boyunca görülen idari eksiklikler duruma göre merkeze bildirilerek veya anında müdahale edilerek giderilmeye çalışılır. İhtiyaç sahiplerine mümkün olan yardımlar yapılırken yerel olarak bölgedeki geçim unsurlarının neler olduğu ve bunların nasıl çoğaltılabileceği hususları da araştırılarak zirai ve ticari bir rapor da hazırlanmış olur. Ahmet Şakir Paşa bütün bu sorunların

ekonomik yetersizlikler içinde olan Anadolu halkının yoksulluğu temelinde geliştiğini, vergi adaletsizliği ile bölge halkının belinin iyice büküldüğünü ve Ermeni meselesindeki esas problemlerin de Armenekan, Hınçak ve Taşnak Federasyonunun yarattığı terör olaylarından ileri geldiğini bildirmiştir (Karaca, 1993, s. 70).

İki yıl süreyle çalışmalarına devam eden teftiş heyeti devlet merkezli neredeyse ilk barışçıl çabadır. Bu çalışmanın ilerlemesi ve yabancıların duruma müdahil olması ile bir süreliğine de olsa Ermeni olayları sakinleşmiştir. Bu esnada Osmanlı merkezindeki gündem ise kördüğüm haline gelen Makedonya meselesidir. Osmanlı'nın bu dönem uğraştığı millet meselelerinin köken olarak aynı noktadan doğdukları ve Avrupalı devletlerin çıkarlarına göre şekillendikleri tam da bu noktada açıklık kazanmıştır. Zira Balkan'daki Bulgar, Makedon vs. isyancıların örgütlenme ve mühimmat gereksinimleri için hem Rusya Ermenileri, hem de Osmanlı Ermenileri bilfiil çalışmıştır. "Ermenilerin, Osmanlı yöneticilerine yönelik Makedon gerilla saldırılarının örgütlenmesine katkısı, Sason örneğinde olduğu gibi, sadece bir rol modeli olmakla sınırlı değildi. Gizlice ve kod adlarıyla çalışan çok sayıda Ermeni patlayıcı uzmanı el bombalarının ve bombaların yapımında yer almıştır". (Dadrian, 2008, s. 97)

Yine bu dönem Sason ve civarında gelişen ayaklanma hadiseleri ortaya çıkmış, fakat olaylar büyümeden son bulmuş olduğundan kayda değer bulunmamıştır. Fakat 1904'te Taşnak federasyonunun düzenlediği Sason ayaklanması, Sason'daki Müslüman ahalinin neredeyse tamamına yakınının ölümü ile neticelenmiştir. Örgütün yönetici ekibinden olan ve Antranik çetesi olarak bilinen grubun gerçekleştirdiği bu eylem neticesinde Osmanlı Devleti kırk bin kişilik bir ordu düzenleyerek bölgeye göndermek zorunda kalmıştır. Araya giren konsoloslar yeniden ortamı yatıştırmış ve Antranik çetesi Osmanlı topraklarına girdikleri İran üzerinden ülkeyi terk etmiştir.

Bütün bu olanlar karşısında Sultanın Abdülhamid'in Ermeni tebaası hakkındaki düşünceleri tamamen değişmiştir. Ermenilerin yozlaşmış, vergi vermekten kaçınan, haksız zengin olan ve askerlik yapmayan daha beteri de küçük şeyler için yaygara koparan bir millet olduğunu söylemiştir. Ayrıca İngiliz ve Ruslara kapılarak Anadolu'yu Balkanlaştırmak istedikleri için de onlara kızgındır

(Karal, 2007, s. 484). Onun bu düşünceye sahip olmasının temel nedenlerinden biri de Alman şansölyesinin kendisine bu yönde telkinde bulunuyor olması ile ilgilidir. Avrupa devletleri Ermeni halkı üzerinden altı vilayetteki devlet ve padişahlık haklarını ilga etmeye çalışıyordu fakat Abdülhamid bunu daha önce Balkanlarda yaptığı hata ile deneyimlemiştir. Balkanlardaki parçalanmanın acı sonuçlarına katlanan Osmanlı tarafı, Anadolu’da kurgulanan oyunu bu defa kendi kurallarına göre oynamıştır.

Sultan Abdülhamid’in on altı yıl geciktirdiği ve sonra üzerinde düzenlemeler yaparak Avrupa ülkelerine dayattığı ıslahat programı, konudan iyice mustarip olan yılgın ve yorgun taraflar için en azından bir sonuç olmuştur. Bu esnada Ermeni örgütleri altı vilayetin birleştirilerek Avrupa’nın atayacağı bir vali tarafından yönetilmesi yönünde talep yükseltmişlerdir. Fakat Osmanlı Vükela Meclisinde kırk kırk yarararak hazırlanan ıslahat programı bir takım düzenlemelerle uygulanmaya konulmak üzere 4 Eylül 1895’de padişah tarafından onaylanmıştır. Sonuçtan rahatsızlık duyan Ermeni örgütleri Avrupa’nın bu yılgın tavrını değiştirmek için basın yolu ile propaganda faaliyetlerini arttırlar. Ermenilerin faaliyetlerini engellemek için Doğu illerinde daha önce uygulamaya konulmuş olan Hamidiye Alaylarının yanı sıra Ermeni kurum ve gazeteleri de bu dönem kontrol edilmeye çalışılmıştır. Bu gazeteler yurtdışından ülkeye sokulmaya çalışılan gazeteler oluğu gibi İstanbul ve diğer illerde basılan gazetelerin tatillerini de içermektedir.

1900’lerin başından itibaren Avrupa’da kişisel düzeyde görüşmelere başlayan Osmanlı muhaliflerinin Ermeni tarafı herkes için büyük bir sorun olarak işaret edilen Abdülhamid’i son çare olarak ortadan kaldırılmayı tasarlamıştır. Taşnak Federasyonununun 1904’ de Sofya’da yapılan kongresinde Sultan Abdülhamid’in suikastı ile eşgüdümlü olarak İzmir’de bir dizi eylemler yapılması da planlanmıştır. 1905 yılının 21 Temmuz günü gerçekleşerek Yıldız suikastı adı ile kayıtlara geçen olay, Padişahın cuma selamlığı çıkışında 120 kg bomba düzeneği ile yüklü bir arabanın patlatılması ile gerçekleştirilecektir. Konu ile ilgili istihbaratı olan Sultan, şeyhülislamla sohbeti uzatarak suikasttan kurtulmuş fakat çok sayıda sivil ölmüştür. Eş zamanlı olarak da İzmir’de programlanan eylemler bastırılmıştır. Suikast ile ilgili yapılan tahkikatta birçok kişi ele geçirilmiş olup bunlardan sadece Belçikalı Edvard

Jorris idama mahkûm olmuştur. Fakat daha sonra bu kişi Sultan Abdülhamid'in affına mazhar olmuştur (Koçaş, 1967, s. 162).

Asayişin nispeten oluştuğu Osmanlı merkezinde sular durulurken, Avrupa'daki muhalif yapılar arasında başlayan görüşmeler bir diyalog ortamı oluşmuştur. Bu süreç İttihatçıların 1908'deki ihtilali ile yeni bir sayfaya ulaşmıştır. Fakat ihtilali gerçekleştiren kadro ve ihtilal sonrası Abdülhamid'in tahtının korunması konuları henüz bir açıklık kazanmadan ve ihtilalin üzerinden bir yıl geçmeden Sultan yeni bir darbe ile tahtan indirilmiştir. Hicri 31 Mart'ta gerçekleşen bu olayın hemen ertesi günü Adana olayları ile Türk- Ermeni ilişkileri yeni bir iklime evrilmiştir.

3. BÖLÜM / İTC VE ERMENİ ÖRGÜTLERİN ORTAKLIK GİRİŞİMLERİ

3.1. İttihatçı Ve Ermeni Örgütlerin Münasebetleri

Osmanlı Devleti muhalefetinin öncüleri olan Yeni Osmanlılar ile başlayıp Ahmet Rıza'nın Paris'teki örgütlenmesi ile devam eden hareketler başlangıçta meşrutiyetin ilanı odaklı talepler ile sınırlı bir durumdur. 1877 Türk-Rus Savaşı sonrası değişen ekonomik ve sosyal dengeler, içerideki İslam tebaasını sessizce bir kenarda tutarken Hristiyan halklar içinde ve Ermeniler özelinde bir hazırlık ve geçiş dönemi oluşturmuştur. Ayestefanos'un 16. maddesine eklenen Ermeni halkının talepleri bir sonraki Berlin Kongresi'nin 61. maddesinde ete kemiğe bürünmüştür. Berlin heyetinde de bulunan Minas Çeras bunun bir hazırlık dönemi olduğunu şu sözlerle belirterek bu düşüncenin altını çizmiştir. “Gerçi, Avrupa bize özerklik vermedi ama bize öyle bir madde bağışladı ki, bu bizi, erişmek için yanıp tutuştuğumuz amacımıza ulaştıracaktır. Bâb-ı Âli, Ermenilerin yaşadığı yerlerde gereken reformları yapmaya söz verdi. Bu reformlar bir gün idari özerkliğe dönüşecektir” (Şimşir B. N., 2007, s. 157).

Ermeni toplumunun Sultan Mahmut'tan itibaren Avrupa'nın Hristiyan halkları ile birlikte oluşmaya başlayan milliyet anlayışı Ermeni Nizamnamesi ile olabilecek en son noktasına gelmiş olmasına rağmen Osmanlı yöneticileri içinde buldukları dönemin buhran sisi içinde bu konuda net ve çözüm yaratacak bir sonuç elde edememişlerdir. Bu alanda sürenin uzaması hem Osmanlı hem de Ermeni halkı için çözüm getirmediği gibi, uluslararası bir sömürü sahası yaratmıştır. Batılı kaynaklar Ermeni sorununu Berlin Antlaşması'nda su yüzeyine çıkmış bir sonuç olarak tasavvur etmiştir. Bu hususu İngiliz yazar James Bryce şöyle ifade eder: “Şüphesiz Berlin Antlaşması veya İngiliz-Türk Konvansiyonu hiç imzalanmasaydı, Ermeniler yüzyıllar boyunca olduğu gibi baskı görmeye devam edeceklerdi. Fakat 1895'te içine sürüklendikleri savaş, açlık ve katliam yaşanmayacaktı... Berlin Antlaşması'ndan evvel ne Sultanın Ermenilere karşı özel bir husumeti vardı ne de Ermeni milletinin siyasi emelleri vardı. Ardından korunmaları için konulan antlaşma hükümleri, hem Anadolu'da şüphe ve nefreti Ermenilere yöneltti, hem de Ermenilerin kurtuluş

umutlarını yeşertti. Karşılığında yöneticilerin düşmanlığı iyice arttı. İngiliz-Türk Konvansiyonu Ermenilere İngiltere’den yardım alabileceklerini öğretti ve İngilizlerin müdahalesi Türkleri iyice hırçınlaştırdı” (Deli, 2020, s. 52).

Osmanlı coğrafyasında bir arada yaşayan bu iki halk için Berlin Antlaşması’nın içeriğinde yer alan taleplere ek olarak Patrikhane de listeler halinde talepler hazırlayıp Bab-ı Ali’ye Islahat Projesi olarak sunuyordu. Bu projeler içinde dikkat çeken önemli ayrıntılardan biri de Ermeni halkının gerçekte Türklerle bir arada yaşamak istemiyor olmasıdır. Ve hatta sadece Türkler de değil, Osmanlı Ermenistan’ı içindeki diğer bütün unsurların temizlenmesini talep etmişlerdir. Ermenilerin gerçekte ulusal bağımsızlık kaygısı olmadığı beyanlarına rağmen Patrikhane ulusal bağımsızlığın temelini oluşturacak olan ulusun dil bayrağını şu söylemleri ile göndere çekmiştir. “Dil konusunda da Ermenice’nin, Osmanlıca ile eşit tutulması, yolsuzlukların önlenmesi, kız kaçırma, rüşvet gibi sorunlara da yer veren 46 maddelik bu muhtırada Türk, Türkmen, Kürt ve Çerkeslerin, Ermenilerin oturdukları sancak ve köylerden atılması, Kürt uruklar (aşiretler) dağıtılarak Arabistan içlerine sürülmesi ve bunlardan gelen yakınmalara kesinlikle yer verilmemesi de isteniyordu”. (Mazıcı, 1987, s. 52).

Ermeni toplumu ile yeni oluşmaya başlayan devrimci eğilimler arasında ortalama bir noktada durmaya çalışmıştır. Fakat bu süreç içinde değişim gösteren devrimci yönelimler giderek halkın ilgisini daha çok cezbetmiştir. Patrikhane ise Osmanlı hükümetinin tutumuna binaen örgütsel faaliyetlerde bulunan gruplara yakınlaşmıştır. Ermenilerin milli isteklerini gerçekleştirmek arzusu ile Osmanlı hükümetine karşı hareket eden bir kesimin yaklaşımı ve eylemleri merkezi hükümet için önemli bir fırsat olmuştur. (İzrail, 2013, s. 136) Bu yönelimler çoğunlukla taşra denilebilecek coğrafyalarda karşılık bulurken, büyük ekonomik güç sahibi bulunan Ermeniler arasında daha az yaygındır. Özellikle küçük üretici zanaatkârlar ve köylülerin itibar ettiği devrimci yönelimlerin tipik bir sosyalist ve Marksist örgütlenme şablonu ile hareket ettikleri görülmektedir. Hususiyetle sınır illeri boyunca yoğunlaşan bu çalışmaların, silah tedariki imkânlarının elverişli olması nedeniyle tercih edilmiş oldukları bilinmektedir. Ayrıca daha az gayret sarf ederek taşrada örgütlenebilmek mümkün ve nispeten kolay olmuştur.

Berlin Antlaşması'nın ardından taşra olarak nitelenen Anadolu'da ortaya çıkan küçük birkaç cemiyet dışında Ermeniler arasında ciddi bir örgütlenme bulunmuyordu. Ermeni meselesini bağımsızlık için savaşması gereken bir halk statüsüne taşıma gayreti Batıya küçük bir yolculuk yapan ve eğitimci kimliği olan Mıgırdıç Portakalyan ile başlamıştır. 1881'de Van'da izinsiz kurduğu okulda 1885'e kadar öğretmenlik yapan Portakalyan dört yıl boyunca devrimci bir gençlik yetiştirmeye gayret etmiştir. Portakalyan'a göre hürriyet müzakere ile değil savaşarak elde edilir bu nedenle hürriyet için kan dökmek zarurettir. Durumdan haberdar olan Osmanlı Devleti Portakalyan'ın okulunu kapatmış ve kendisinin de Van'da oturmasını yasaklamıştır. 1888'de Paris'e kaçan Portakalyan orada Armenia adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Bu gazete kapitülasyon dolayısı ile müdahale edilemeyen posta şirketleri aracılığı ile Van'a ulaştırılıyordu. Mıgırdıç Portakalyan'ın öğrencileri bu gazete etrafında toplanarak Armenekan partisini kurmuştur (Gürün, 1988, s. 129).

Ermeni toplumunun gelecekteki konumu adına ilk muhaliflerinden biri olan ve çevresinde bir oluşum yaratabilen Portakalyan, bir eğitim görevlisidir. Toplumun lokomotifini olan öğretmenlerin hem Türk tarafında hem de Ermeni tarafında, özgürlük bayrağını taşımaları tuhaf bir tesadüftür. İTC'nin oluşumu da yine Ahmet Rıza'nın Paris'e giderek kurduğu cemiyet ve çıkardığı Meşveret gazetesi etrafında şekillenmiştir. Yine İstanbul'da Meşveret etrafında toplanan genç öğrencilerin çalışmaları ile muhalif hareket büyümüştür. Gerek Portakalyan'ın gerekse Ahmet Rıza'nın muhalif kimlikleri dışında bir diğer ortak yönleri de, babalarının Osmanlı Devleti'nin hatırı sayılır bürokratlarından olmasıdır. Bu iki muhalefet kanadının yöntemleri farklı gözükse de, birleştikleri birçok nokta vardı. Ayırtıkları noktalar gerçekte Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni toplumunun sosyo-ekonomik ve kültürel zeminin farklılığından kaynak bulmuştur. Birleştikleri en tutarlı nokta ise ortak düşman olan Sultan Abdülhamid'in devrilmesidir.

3.2. Muhaliflerin Ortak Zemin Oluşturma Çalışmaları

1889'da Paris'e giden Ahmet Rıza'nın meydana getirdiği İttihad ve Terakki ile İstanbul'da İbrahim Temo'nun arkadaşları ile kurduğu İttihadi Osmani, Sultan

Abdülhamid'in baskıcı rejiminden şikâyetçilerdi. O günlerde Hınçak örgütünün düzenlediği 1890'daki Kumkapı olaylarının ardından hükûmet sıkıyönetim ilan etmiş ve hemen ertesi gün İttihadi Osmani de bir bildiri dağıtarak hem Ermenilere hem de hükûmete karşı üçüncü bir cephe oluşturmuşlardır. Bildiride Osmanlının bütün halklarının Abdülhamid istibdadı altında eşit derecede ezildiğini ve Padişahın Ermenileri yola getirme şekline karşı çıkıldığı gibi Ermenilerin yaptıkları eylemde sadece kendilerinin haksızlığa uğramış olduklarının iddiası ve hürriyet taleplerinin yalnızca kendilerine dair olması eleştiriliyordu. İstanbul ve Anadolu'daki İttihadi Osmani hücreleri ve sonrasında İTC'nin, kurulduktan itibaren Ermeni vatandaşlar hakkında az veya çok bu söylem etrafında toplanmış oldukları görülürken, Ermenilerden Türk/Müslüman muhaliflere dair ne bir fikir teatisi, ne de ortak bir eylem taraftarı çıkmamıştır.

Ermenilerin, çoğunluğu Türklerden müteşekkil Halil Ganem ve Emanuel Karasu dışında genel olarak Müslüman bir kadroyu çok da güvenilir bulmamış olmaları mümkündür. Bu konuda Mizancı Murat Bey ile Abdullah Cevdet gibi İttihatçıların davalarından dönmesi, bazılarının ise Abdülhamid'in kanatları altına girmesi gibi neticeler ortaya çıkarken riske girmek istememiş de olabilirlerdi. Ahmet Rıza'nın anılarında belirttiğine göre Ermeniler İTC örgütlenmesini basit ve değersiz buluyorlardı. Ahmet Rıza bu durumu şöyle anlatmıştır:

Cemiyet'e sanki rakip gibi bakıyorlardı; ilaçlar, çözüm yolları arasında karşıtlık vardı. Onlar bizden ayrı, özerklik istiyorlardı. Bizse, bütün Osmanlılar için iyileştirmeler istiyorduk; Kanun-u Esasi, Millet Meclisi, herkesi hoşnut edecekti. Avrupa'daki kamuoyu, Ermeniler lehindeydi; çünkü önce Hristiyan'dılar; ikinci olarak, paraları vardı; üçüncü olarak, çok propaganda yapıyorlardı. Amerikalı, İngiliz zenginleri, Ermeni zenginleri, onlara çok para veriyorlardı. Kimi zayıf Jön Türklerin hükûmet tarafına geçmelerini görerek, "Jön Türkleri hükûmet satın alıyor," diyorlardı. Ermenilerin satın alınmaması, onlara hükûmetin önem vermediğindendir. Ermeniler o paranın daha çoğunu "martyr" [şehit] sıfatıyla yabancılardan buluyorlardı. Bununla birlikte, Ermeni'den hafiyeler, yani o yolla satın alınmış olanlar da eksik değildi. Propagandalarımız arasında da karşıtlık vardı. Biz, Ermeniler de içinde olmak üzere bütün Osmanlıların zulüm görmekte olduğunu söylüyorduk; Ermenilerse, yalnız kendilerinin, o da Türkler tarafından zulüm gördüklerini ileri sürüyorlardı. Propagandalarına önem verdim için çok yalan uyduruyor, abartıyorlardı. Özerklik istedikleri Türklere karşı en küçük sevgileri yoktu (Rıza, 2001, s. 75).

Ermeni örgütlerinin Avrupa'daki propagandası son derece etkili olmuştur. Osmanlının Müslüman olmayan halklarına Abdülhamid'in eziyet ettiği hususunda Avrupa kamuoyunda öyle bir kanaat oluşmuştur ki, bu fikrin duvarlarını aşmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Dahası bu zulmü reddetmek bir zavallılık ve acziyet olarak değerlendiriliyordu. Bu da işin psikolojik propagandasıydı. Paris'e geçici eğitime giden İbrahim Temo, tam da böyle bir duruma denk gelmiştir. Temo'nun eline geçen bir gazete de Türklerin nasıl katliamlar yaptığına dair kesilmiş kadın ve çocukların olduğu fotoğraflar yer alıyordu. Bu fotoğraflardan bazıları Bulgar ihtilal komitesinin yaptığı katliamlara ait olmasına rağmen bunlar Türklerin yaptığı katliamlar olarak sunuluyordu. İbrahim Temo bu kara propaganda siyasetini Paris'te yapanların Makedonya Bulgarları, Ermeniler, Rumlar kısacası Osmanlı idaresinden hoşnut olmayanlar olduğunu belirterek bu yalan yanlış aldatmalarla, Fransız halkı ve basınını yönlendirildiğini söylemiştir. Bu konuda Ahmet Rıza'ya müracaat eden Temo, bu sahte propagandalara karşılık bir yazı yazmasını ve protestoda bulunmasını istemiştir. Ahmet Rıza'nın biz bunlarla mı yoksa bunlara sebep olan Abdülhamid'le mi uğraşalım cevabına karşılık İbrahim Temo bütün bu kara propagandanın yersiz olduğunu kaynakları ile ortaya koyduğu bir yazı yazmış ve gazetelere götürmüştür. Temo'nun gittiği gazetelerde karşılaştığı genel durum şöyleydi ki; ya öbür Hristiyanlar gibi Zalim Abdülhamid idaresi hakkında yazması öneriliyordu ya da biz Müslüman Türklerin zulmüne ortak olmayız diye geri çeviriyorlardı. Hatta bazen nasihat olarak siz de Ermeniler, Grekler ve Bulgarlar gibi Osmanlının zulmünden kurtulmak isterseniz her türlü yardımı yaparız yeter ki hürriyet isteyin diye uğurlanmıştır (Temo, 2013, s. 146,148).

Osmanlı halklarının hürriyet odaklı çalışmaları evresinde yeteri kadar ilgi görmeyen bir diğer husus ise ekonomik dengesizliklerdir. Zira ekonomik yetersizliklerin halklar arasında oluşturduğu mesafeler geri dönülemez bir hal almaya başlamıştır. Bir taraftan merkeze doğru büyüyen göçlerin tarımsal üretime katılmaları diğer yanda demir yolları ile gelişen ulaşım imkânları devletin bütün bölgelerine homojen bir dağılım oluşturamamıştır. Bu nedenle devletin bazı bölgelerindeki gelişmeler umut vadederken bazı yerlerde ciddi yetersizlikler söz konusudur. Osmanlı

ekonomisindeki bu yapısal düzensizliklerin giderek arttığı ve bu nedenle halk tabakaları arasında oluşan farkların toplum yapısındaki gerginlikleri de arttırdığı çok net bir biçimde görülmüştür. “Halk tabakası, Müslüman- Hristiyan farkı olmadan aynı sefaleti yaşıyor ve buna bir çare de gösterilemiyordu. Halkla doğrudan ilişki ilkesini koymuş olan Abdülhamid, bir yandan felakete uğrayanlara yardım edecek mali olanaklara sahip olmadığından, diğer yandan da Yıldız’a saklanıp halkla doğrudan ilişkiyi kesmiş olduğundan, bu olaylar karşısında etkilenmediği duygusunu yaratıyordu. Saltanatı süresince ülkenin her tarafından gelen açlık ve kuraklık şikâyetleri, bazı doğal felaketlerde yardımların yetersizliği, zaten baskı rejimi altında ezilen bu kitlelerde daha büyük tepkiler yaratıyordu.” (Koloğlu, 1987, s. 331)

Avrupa’da Abdülhamid zaliminin Müslümanlar dışındaki bütün halklara zulmettiği fikrine angaje olmuş bir basın ve bunun oluşturduğu kamuoyu vardı. Bu nedenle Avrupa’daki Müslüman Osmanlı muhaliflerinin sesi cılız ve çoğunlukla etkisizdir. Bu cılız ses için saray da çok ciddi bir girişimde bulunmak yerine, sefirler aracılığı ile ittihatçıları ya ikna etme yoluna gidiyordu yahut da satın alıyordu. Zaman ilerledikçe Ahmet Rızanın çalışma ve temsil kabiliyeti bir vakarlık kazanmış ve kendisine yer edinmiştir, fakat etki itibari ile pozitivizmin barışçıl ve belki birazda romantik yaklaşımı içerisinde bir kazanım elde edilebileceği öngörüsü Avrupa kamuoyunu ve Ermeni örgütlerini ikna için yetersiz kalmıştır.

Oysa Ermeni tarafında durum tamamen farklıdır. Dört ayrı parti üzerinden örgütlenilmişti; Devrimci Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar ve Taşnak federasyonu. Ermeni örgütlenmeleri arasında Veragazmiyal Hınçak ile Taşnak federasyonu diğerlerine mukayese ile daha ılımlı bir politika yürüttüğü için Türk muhalifleri genellikle bu iki örgütle görüşmüşlerdir. Devrimci Hınçak grubu ise bir ara Van’daki Kürt aşiretleri ile irtibat kurmaya çalışsa da bu görüşmeler yönetici düzeyindeki cinayetlerle son bulmuş ve arkası gelmemiştir. Ermeni örgütlerinin eylem ve propaganda için lazım olan para, silah vs. malzeme için de büyükçe bir emek vermeleri gerekmiyordu. Bu işi onlar için yapan dernek ve vakıflar ve dahi konsololar

dünyanın dört bir yanında onlar için çaba sarf ediyordu. Konsoloslukların yaptığı bazı çalışmaların sonrasında Osmanlı için önemli kaynaklar halini almış olduğu durumlar da ortaya çıkmıştır. Bunların içinde stratejik öneme sahip konuların başında nüfus mevzusu gelmektedir. Ermenilerin Patrikhane aracılığı ile yapmış oldukları millet sayımı sonuçları ile Osmanlı'nın Ermenilere dair oluşturdukları nüfus kayıtları arasında çok ciddi farklar bulunmaktadır. Bu hususta konsolosluklar aracılığı ile yapılan nüfus sayımlarının Osmanlı kayıtları ile uyumlu olduğu görülmüştür. Osmanlı kaynakları ve İngiliz Konsolosluğu raporlarında 1878-1914 arasında yapılan nüfus sayım sonuçları 1.250.000-1.400.000 olarak belirlenirken, Ermeni nüfusunun gerçekte 2.500.000 olduğunu ileri süren ve Marcel Léart ismini kullanan bir İstanbul Ermeni'sidir. Bu yolla Avrupa'da propaganda malzemesi oluşturan Osmanlı mebusu Kirkor Zohrap olmuştur. (Karpat, 2010, s. 9)

Ermeni devrimcilerin uzunca bir süre İttihatçılardan uzak durmasının nedeni onların çoğunlukla Türk ve Müslüman olmaları değil, yalnızca edebiyat yaparak Sultanı devirmeleri fikrinin gülünçlüğü idi ve gerçekten Türk unsuruna karşı iticilik duyuyorlardı. İttihatçıların sulh yolu ile değişim yaratmaya çalışmasının beyhude bir çaba olduğunun farkındalardı ve hatta bu çabanın da arkasında Abdülhamid olabileceği endişesi vardır. Nitekim bu endişe daha sonra Taşnak federasyonunun Abdülhamid'e düzenleyeceği suikast için ortaklık teklif ettiği Ahmet Rıza'nın, teklifi reddetmesi yanında durumu Abdülhamid'e bildirmesi ile sonradan açıklık kazanacaktır.

Hınçak yöneticilerini birçok kez ziyaret eden Ahmet Rıza görüşmelerden olumlu sonuç alamamıştır. 1891 yılı itibari ile başlayan ve bir yıl aralıklı süren görüşmeler de İTC'nin iki koşulundan biri silahsız muhalefetken diğer koşul da altı vilayeti imparatorluktan ayırma talebinden vazgeçilmesi idi. İTC'nin tasavvuru, meşrutiyetin ilanında zaten tüm etnik kökenlerin eşit vatandaşlık hukukuna ulaşabileceğidir. İTC'nin Hınçak Örgütü ile bir sonraki görüşme evresi Ermeni örgütlerinin İstanbul'da yaptığı Bâb-ı Âli, Osmanlı Bankası ve Sason eylemlerinin gerçekleştiği süreç olan 1895 yılına denk gelir. Bu dönem de Ermeni örgütlerinin

Avrupa ve ABD nezdindeki şöhreti o kadar büyümüştür ki altı şehrin İmparatorluktan kopması an meselesidir. Ahmet Rıza bu kez Dr. Nazım'ı da yanına alarak Hınçak örgütünü ziyaret etmiş ve teklifini yenilemiştir.

Bu dönemin bir diğer önemli vakası da Bâb-ı Âli'ye 11 Mayıs muhtırası verilmiş olmasıydı. Ermeni örgütleri bu ziyaretleri altı vilayetin Osmanlıdan ayrılacağı kaygısına kapılan Osmanlıların son çırpınışları olarak değerlendirmiştir. Bütün bunların dışında İTC içinde mevki hırsı nedeni ile yöneticilerin bir birinin önüne geçmeye çalıştıkları da düşünülüyordu. Bunun en bariz örneği Mizancı Murat'ın 1896 da Londra'ya giderek Hınçak örgütünün kurucu ve yöneticisi Avedis Nazarbegyan ile özel olarak görüşmesidir. Neticede Mizancı Murat da bu görüşmeden bir gelişme sağlayamamış ve Paris'e dönmüştür. 1897'de Cenevre'de merkezi bulunan Taşnak örgütünü İTC'den Tunalı Hilmi'nin ziyaret etmesi ile başlayan sürecin devamını aynı yıl Cenevre'ye giden Ahmet Rıza getirmiş ve örgütün gazetesi olan Troşag'ı ziyaret etmiştir. Taşnak federasyonuna ortaklık teklif eden Ahmet Rıza'nın ortaklık şartları pek fazla değişmemiştir. Yabancı devletlerin müdahalesini reddetmek, barışçıl mücadele yöntemlerini kabul etmek, İTC ile güç birliği yaparak Abdülhamid'i devirmek ve elbette ki bunun için yapılacak propaganda ile kamuoyunun hazırlanması önerilmiştir. Eğer ısrarla Batılı güçlerinden bir şey talep edilecekse bu yalnızca onların manevi destekleri dışında başka bir şey olmamalı yönünde sınırlar koyan Ahmet Rıza, Taşnak cephesinden de eli boş dönmüştür.

Tarafların tavizsiz tutumları bir süre daha birbirlerinden uzak durmalarına neden olmuştur. 1895-96 yıllarında yaşanan Ermeni olayları Avrupa'da olduğu kadar Osmanlı Devleti dâhilinde yaşayan halklar nazarında da bir bakış açısı oluşturmuştur. Bu bakış açısı ile Ermeni örgütlerinin şöhreti ve gücü bir noktada kabul ve tasdik edilmiş görünüyordu. İTC ise bu konuda daha mesafelidir ve temkinlidir. 1897 yılında İstanbul'daki İTC örgütlenmesinin büyük oranda çökertilmesi ve İttihatçıların bir kısmının Libya çöllerine sürgün edilerek, bir kısmının da Taşkışla'ya hapsedilmesi ile İTC'nin izlediği yolda da değişiklikler görülür. Abdülhamid'e karşı muhalefeti biraz daha sertleştiren ittihatçılara tam da bu sırada Taşnak federasyonundan bir davet

gelmiştir. Bu davet de yayın yolu ile meşrutiyetin kurulamayacağı ve İttihatçıların derhal silahlı mücadeleye dönmesi gerektiği Troşak aracılığı ile bildiriliyordu. Taşnak federasyonu bu bildiri ile bütün muhalif güçleri silahlı bir eylem oluşturabilmek umudu ile araya getirmeye çalışmıştır. Bu çağrılara İTC’ de Meşveret aracılığı ile dâhil olmuştur. Hatta İTC’den ayrılıp Cenevre, Londra gibi yerlerde hücre oluşturan ekipler de bu çağrılara ses vermiş olmasına rağmen ortak eylem noktasında bir gelişme sağlanamamıştır. Zira İTC içerisindeki radikal İslamcılar kadar Ahmet Rıza’nın Osmanlı saltanatının devamına yönelik oluşabilecek zafiyetlere zinhar karşı olması da bu birlikteliğin önündeki en büyük engeldir (Avagyan & Minassian, 2005, s. 15,17).

3.3. Diğer Gelişmelerin Taraflara Etkisi

Tarafların birbirlerinden bağımsız ve farklı çizgilerde sürdürdükleri muhalefetleri 1890’ların sonuna doğru İttihatçıların arasına çok miktarda askeri öğrenci katılması ile çehre değiştirmeye başlamıştır. Bu neslin eğitilmiş, aydın ve gözü kara olması dikkat çekici bir unsurdur. Ancak bu unsur ne yazık ki Osmanlı toplumunun çeşitliliğini içermiyordu. Katılanların çoğunluğu Osmanlı ordusunun yeni nesil subaylarıydı ve bu durum gelecekteki siyasal yaşamın da temelini oluşturacaktır. Bunun kaçınılmaz bir istikamete varma nedeni ise subay kadrolarının diğer milliyetlere kapalı olmasıdır (Zürcher, 1987, s. 48).

Tam da bu sıralarda Damat Mahmut Paşa’nın oğullarıyla birlikte Avrupa’ya kaçması ve Paris’e gelir gelmez İttihatçıların zincirine eklenmesi, Ermeni örgütleri ile İTC arasında yeni bir sayfa açmıştır. Bu kez Sarayda hatırı sayılır bir paşa olan Mahmut Paşa muhalifler cephesine katılmıştır. Bu gelişme, muhaliflerin dünya kamuoyunu ikna etmesi yanında Osmanlı merkezini psikolojik olarak çökertmek konusunda hayli güçlü bir malzemedir.

Prenslerin âdem-i merkeziyetçi yaklaşımları Ermeni örgütleri için iyi bir başlangıç zemini oluşturmuştur. İTC’nin uzunca bir süre toplanmaya çalışması ve nihayet 1902 de Damat Mahmut Paşa’nın girişimleri ile ilk muhalifler kongresinin

gerçekleşmesi sonucu beklenen sonuç elde edilememiştir. Kongreye üçer temsilci ile katılan Hınçak ve Taşnak örgütleri Ahmet Rıza'nın Merkezîyetçi tutumundan oldukça rahatsız olmuşlardır. Ahmet Rıza Osmanlı milliyetçisi olarak itham edilmiş, Berlin sözleşmesi ve sonrasında muhtıralarla oluşan reform taleplerinin peşinen kabul edilmesini istemişlerdir. Ahmet Rıza ve ekibi ise padişahlık makamının korunması, meşrutiyet ile oluşacak eşitlikçi ortamda reformun Osmanlı Meclisi tarafından belirlenip uygulanması ve yabancıların müdahalesinin gerekmeceği yönünde fikri sabittir. Fakat Prens Sabahattin grubu, yerinden yönetimin gerekliliği yanında Abdülhamid rejiminden kurtulmak için şiddet kullanmaktan başka bir hal çaresi olmadığı fikrinde Ermeni örgütleri ile mutabıktır.

Bu ilk kongrede Ermeni örgütleriyle birlik oluşturup güçlenme arzusunda olan İTC, bölünerek Prens Sabahattin başkanlığında Teşebbüs-i Şahsi ve Âdemi Merkezîyet grubu olarak ikiye ayrılmıştır. Prens Sabahattin kongre sonrası ihtilal ordusu oluşturma çabalarına girerken, Ermeni örgütleri için artık tek muhalif Türk muhataptır.

1903 yılında bölünmüş İttihatçılarla Ermeni Örgütü arasındaki ilişkiler yeni bir safhaya girmiştir. Bu dönem Balkanlarda ortaya çıkan Makedon ayaklanmaları ile Rusya'da Ermenilere yapılan baskıların artması her iki taraf içinde farklı meşguliyetler doğurur. Ermeni örgütleri artık Rus coğrafyasındaki Ermeniler için de savaşmak zorundadır. Bir ara Teşebbüs-i şahsi grubu ile 1905 yılında Erzurum'da yapılan bazı ayaklanma girişimleri dışında kayda değer bir irtibat da oluşmamıştır.

1906'da Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve Bahattin Şakir Paris'te Hınçak yöneticileri ile yeniden görüşmüştür. Bu kez, Ermeni özerkliği dâhil mevcut sorunlar üzerinden etraflıca görüşülmüş ve görüş alışverişinde bulunulmuştur. Hınçak partisi bu görüşmeden olumlu bir intiba ile ayrılırken İTC grubunun çok daha uyumlu bir tutum sergilediği görülür. Uzlaşma zemininin oluştuğu bu görüşme sonucunda taraflar ayrıntılarda boğuldukları için görüşmeler yarıda kalmıştır. Hınçak noktasında tıkanan

görüşmeler İTC'nin Taşnak federasyonuna yönelmesi ile devam etmiştir. Taşnak örgütü görüşmelerden doğan sonuçları kendi iç dinamiklerine kabul ettirmek hususunda özel bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantı Taşnak federasyonunun 1907 yılında Viyana'daki dördüncü kongresine ek olarak İTC ile işbirliği meselesi adı altında özel oturumda görüşülmüştür. Kongreden çıkan karar gereği, örgütün bütün şubelerine Abdülhamid rejimi ile mücadele yolunda Türk muhaliflerine gereken her türlü desteğin verilmesi yönünde talimat verilmiştir (Avagyan & Minassian, 2005, s. 23).

İTC'nin Paris grubu çalışmalarına devam ederken Balkanlar'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olarak, çoğunlukla ikinci ve üçüncü ordu mensuplarından oluşan yeni bir örgüt ortaya çıkmıştır. Ahmet Rıza ile diyalog halinde olan bu örgüt hızla büyümekte ve öne çıkmaktadır. Osmanlı hürriyetçilerinin İTC safında yarattığı bu ivme karşısında Ahmet Rıza, Dr. Nazım'ı bölgeye göndermiş ve 1907' yazında bu iki grup resmen birleşmiştir. Bu birleşme ile cemiyetin 2. ve 3. Ordudan müteşekkil bir silahlı gücü de oluşmuştur. Uzun yıllar şiddet karşıtı olarak muhalefetini sürdüren Ahmet Rıza, artık düşüncelerini milli ve düzenli bir ordu ile savunma yoluna gidecektir.

1907' yılı sonunda Taşnak federasyonunun talebi ile ikinci Muhalifler Kongresi toplanmıştır. Taşnak federasyonunun yaptığı bu çağrıya her iki Hınçak örgütü ve Ramgavar katılmadığı gibi, Arnavut ve Yunanlılar da katılmamıştır. 1907'deki muhalifler kongresi için Taşnak örgütünün hazırladığı program büyük bir değişikliğe uğramadan kabul edilir. Bu program özel maddeler yerine Abdülhamid rejimini devirmek konusunda bir taslak olarak tanzim edilmiş ve ayrıntıları gizli tutulmuştur. Bu nedenle içeriğinde Abdülhamid sonrası için tasavvur edilmiş tek bir ayrıntı bile yazılmazken, Abdülhamid devrildikten sonra geçici hükûmetin kurulacağı belirtilmiştir. Konuyla ilgili bilgiler kısa süre sonra pro-Armenia gazetesi ile kamuoyuna sızmış ve bu hususta Ahmet Rıza Taşnak federasyonunu suçlamıştır. Ortaya atılan suçlamalar yeniden alevlenen makale savaşlarına dönmeye yüz tutmuştur. Bu esnada ikinci muhalifler kongresine katılmayı reddeden Hınçak örgütünün daha sonra Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsi ekibi ile görüşmelerde bulunduğu görülmüştür. İTC ve Taşnak federasyonu cephesinde ise çalışmaların

sürdürülmesi birliktelikten uzak, fakat silahlı eylem kararı almış gruplar olmanın özgüveni ile devam etmiştir.

Paris'te bulunan örgütlerin ilişkileri bu durumdayken Anadolu'daki örgütler hem devletin hem de Padişahın Kürt aşiretlerden imal ettiği Hamidiye Alayları ile çevrelenmiştir. Bu noktada Türk devrimcilerinin Anadolu'daki yapısal özellikleri Ermeni örgütleri ile mukayese edilemeyecek kadar farklı bir yapıdadır. İTC'nin Osmanlı halkı nazarındaki durumu çoğunlukla olumlu bir bakış açısına ve sempatiye sahiptir. Özellikle İTC'li genç öğrencilerin kendilerinden olmayanlarca dahi korunmaya gayret edildiği görülmüştür. Nadir de olsa bu durumun aksinin yaşandığı muhtelif olaylar da gerçekleşmiştir. Osmanlı yönetiminin uyguladığı baskı yüzünden korku ve endişeye kapılan ahalinin durumu yetkililere bildirmiş olduğu vakalar da bulunmaktadır. Fakat İTC hareketinin yıllar içindeki değişim sürecinde halk içinde büyük umutlar yaratmamış olsa da genel kabul görmüş olduğu ortadadır. Paul Fesch 1906'da henüz İttihatçı ihtilalin gerçekleşmemiş olduğu günlerde bu husustan şöyle bahsetmiştir. "Her şeye karşın bu denemelerin tamamen verimsiz olduğu da söylenemez; bu girişimler bir düşüncenin oluşmasına, bir yaklaşımın doğmasına neden olmuş ve bu fikirler bu gün, Osmanlı toplumunun bütün sınıf ve halkları içinde, her yerde yayılmıştır. Öyle ki yirmi yıl önce seçkin bir aydın zümrenin tekelinde olan bu fikirler, bu gün toplumun tamamına mal olmuştur" (Fesch, 1999, s. 335).

Anadolu'daki Ermeni devrimcileri ise tipik bir terör unsuru olarak doğmuş ve kendi içinde bölünerek çoğalmıştır. Uzunca bir süre Ermeni halkı bu örgütlerden ayrı bir yapı olarak tasavvur edilmediği gibi halkın tamamı örgütlerin birincil desteği olarak konumlandırılmıştır. Ermeni örgütlerinin kendilerini desteklemeyen farklı mezheplerdeki Ermenilere ve Müslümanlara karşı uyguladığı baskı ve şiddet olayları süreç içerisinde Ermeni halkını yeni arayışlara itmiştir. Anadolu halklarının mevcut ekonomik sorunlarına ek olarak ortaya çıkan olaylar bölgede yaşamsal olan her şeyi yok etmiştir. Mevcut yönetime karşı geliştirilen bütün bu örgütlenmeler içinde dikkati çeken en önemli husus ise Abdülhamid yönetiminin yarattığı sıkıntıdır. Lakin Sultan Abdülhamid yönetiminin bütün halklar için oluşturduğu istibdat rejimi, Ermeniler için daha önceki padişahlar tarafından sağlanan imtiyazları bertaraf etmemiştir. Ermeni

halkının edinilmiş hakları konusunda herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmadığı halde İslami tebaa bu serbestiye malik değildir. Bu buhranlı dönemleri Rus Çar'ının desteği ile Batı müdahalesine tevdi etmeye çalışan devrimci örgütlerin çalışmaları, kısa zamanda çok yol almalarına olanak vermiştir (Granville, 1967, s. 29).

1878' de Ayastefanos ve sonrasında Berlin Antlaşması ile başlayan ve birkaç koldan devam eden Ermeni komite çalışmaları neredeyse her şeye sahip olmalarına rağmen ihtilali gerçekleştirememiştir. Ermeni örgütlerinin otuz yıllık faaliyetleri boyunca zaman zaman anlaşma eşiğine vardığı İTC 1908 yılı yazında ihtilali gerçekleştiren taraf olmuştur. İhtilal sonrası Osmanlı milletini oluşturan bütün halkların örgütleri ile Cemal Paşa ve Talat Paşa yönetiminde Bahaeddin Şakir, Tunalı Hilmi ve Ömer Naci gibi isimler İTC adına görüşmeler yapmıştır. Yönetimin ortaklaştırılması konusunda Taşnak Sutyun özelinde talep edilenden çok daha fazla taviz verilmesine rağmen yalnızca dışarıdan destekleyerek eylem birliği içinde olmayı kabul etmişlerdir. Camal Paşa bu konuda Taşnak Sutyun tarafının İTC ile birlikte hareket etmek yerine o güne değin gizlice yaptıkları her şeyi artık açıktan rahatça yapmak istediklerini ifade etmiştir (Paşa C. , 2006, s. 377).

Tüm bu meşakkatli yıllar içinde daima hürriyet ve eşitlik için mücadele veren bu gruplar için asıl yıkım tam da bu dönemde başlamıştır. 1908'de ihtilali gerçekleştiren ve fakat hükümete girmeyen İTC, istibdadından mustarip olduğu Abdülhamid'in açılış konuşması ile o çok arzu ettikleri meclisi açmış ve otuz iki yıl önce anayasası hazırlanmış meşrutiyetlerine kavuşmuşlardır. Meclisin açılışından iki gün sonra Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit imparatorluktan kopmuş ve sekiz ay içinde dört hükümet değiştirerek en sonunda 31 Mart karşı ihtilali ile Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Abdülhamid'in tahtta olduğu sürece katliamlara uğradığını savunan Ermeniler onun tahttan indirilişi ile hemen ertesi gün Adana'da gerçek bir katliama maruz kalmıştır.

SONUÇ

Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışı ve evrimleşme süreci Osmanlı coğrafyasındaki diğer milletlerin bağımsızlık arayışlarına paralel olarak gelişmiştir. İmparatorluk içinde oluşan bu muhalif yapılara Müslüman Türk unsurları da katılmıştır. Başlangıçta küçük bir grup olan Türk muhalifleri, özellikle Ermeni gruplar ile birlikte hareket etmenin yolunu aramış birlikte güçlü bir direniş yaratabileceklerini düşünmüşlerdir. Ermeni örgütlerinin sürekli reddettiği bu birlikte hareket etme talebi uzun yıllar tartışılmış ve fakat makul bir sonuca ulaşamamıştır.

Sultan Abdülhamid, muhbirleri aracılığı ile bu birlikteliğin oluşma ihtimaline karşın daima önlemini almış olmakla birlikte kamuoyu nezdinde de İttihatçıların hain Ermenilerle el ele vererek devleti yıkmaya çalıştıkları propagandasını yapmıştır.

Sultan Abdülhamid tahta çıktığı dönem Osmanlı devleti Rusya ile olası bir savaşın eşiğindedir. Savaşın önüne geçilemediği gibi yaşanan ağır mağlubiyet, başta ekonomi olmak üzere birçok alanda devleti sarsmıştır. Osmanlı-Rus savaşının bir diğer neticesi de, Osmanlı halkları için de kırılma noktasının başlangıcı olmasıdır. Savaş öncesi alelacele ilan edilen meşrutiyetin yürürlükten kaldırılması ve meclisin kapatılması ise kırılmaları derinleştirmiştir.

1876-77 Osmanlı -Rus Savaşı sırasında bu gün ki siyasi sınırlara göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki cephelerde beklenmedik gelişmeler yaşanmıştır. Savaş sürecinde topluca İran'a göç eden Ermeni ve Kürt aşiretleri olduğu gibi vatandaşlıktan ayrılıp topluca Rus uyruğuna geçen ve Ruslarla birlikte savaşan Ermeni ahali olduğu da görülmüştür. Gerçekte bu bölgede Hamidiye Alayları kurulmasının öncesinde ve sonrasında büyük oranda asayiş problemlerinin yaşandığı biliniyordu. Osmanlı hukukunun köhnemiş şeriat kuralları, bu asayiş problemlerini gidermekte yetersiz kalıyordu. Çoğunlukla aşiret olarak yaşayan ve merkezler dışında genellikle göçebe olan bu Müslüman tebaanın aşiret kuralları kendilerine göre bir şeriattı ve fakat bu düzen, her zaman Osmanlının şeriatı ile uyuşmamıştır. Özellikle vergilerin toplanması konusunda yaşanan sıkıntılar, hemen her işte bir rüşvet ve avanta elde etmeye odaklı eğitimsiz Osmanlı tipi memurluğun âdet ve göreneğiydi. Osmanlı devletinin doğudaki

temsilcileri olan bu memur tipinin devlet ve vatandaşlık bağlarının zayıflaması açısından olumsuz sonuçlar yarattığı görülmüştür.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı yönetim boşluğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da halkların ayrışması ve örgütlenmesi konusunda bir fırsat oluşturmuştur. Bu fırsatı en iyi değerlendiren halklardan biri de kuşkusuz Ermenilerdir. Fakat Doğuda yaşanan bu ayrışma, Balkan halklarına kıyasla çok daha yavaş seyrediyordu. Nitekim Rus Savaşı'nın ardından Sırbistan tamamen bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Uluslaşma eğilimlerinin yabancı müdahaleler ile ivme kazandığı bilinmekle birlikte halkların okuryazarlık oranı ve inanç özgürlükleri de bu ayrışmalarda etkili bir unsur olmuştur. Başlangıçta Ermenilerin bu şartlara haiz olduğu fikri küçük bir entelektüel grubun çalışma sahasıdır. Zira batıdaki gelişmelerin hızı henüz doğuya ulaşamamıştır. Avrupa'da kilisenin sınırlandırılması siyasetin özgürleşmesi ile kilise bölünmüş ve etkisi azalmıştır. Oysa Doğu'da Sünni İslam yönetici unsur olmayı sonsuz ve kutsal bir hak olarak addediyordu.

Ermeniler 1863'de bağlı oldukları İstanbul Patrikhanesinden Ermeni Nizamnamesi ile kısmen dini yönetimden ayrıldılar. Bu nizamname ile meclis sahibi olan Ermeniler hem dini yönetimi sınırlandırdı hem de meclis deneyimi ile Anayasal sürecin bir parçası oldular. Abdülaziz'in topraksız bir anayasa bağışlaması ihtimaldir ki Ermeni tebaanın kendi içindeki problemlerle uğraşması için tasdik edilmiştir. Fakat gerçekte bu nizamname özgürleşme ve uluslaşma konusunda Ermeni halkının zihinsel gelişimine katkı sağlamıştır. Din konusunda mesafe kat etmiş anayasal süreci küçük çapta başlamış ve yirmi yıla yakın bir deneyim elde etmiş olan Ermeni halkının kendine bir ulus devleti kurmak istemesi şaşırtıcı ve beklenmeyecek bir sonuç değildir.

Meşrutî yönetim ve uluslaşma eğilimleri konusunda Müslüman ahalinin yaklaşımı, Tanzimat döneminden Islahat fermanına ve hatta ilk meşrutiyete kadar Müslüman olmayanların da kendileri ile aynı haklara sahip olması olarak değerlendirilmiştir. İslam tebaasında anayasal gelişmelerin en son tezahür ettiği

hususunu çalışmamızda defalarca belirttiğimize göre; bu konunun hayata geçirilmesi için halkın eğitilmesi ve deneyim kazanması yönünde bir çaba da verilmemiştir. Devlet mekanizmasının devamlılığını kendi kişisel varlıkları ile eş tutan yönetim biçimlerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak süreç içinde devletin zafiyeti büyümüştür.

Sultan Abdülhamid dönemi itibarı ile birçok okul açılmış ve modern bir eğitim ortamı oluşturmak için gayret sarf edilmiştir. Lakin bu okullardan mezun olacak gençleri bekleyen devletin maaşlarını ödeyemediği memurluklar ve asker kadrolar dışında başkaca bir seçenek yoktur. Bu noktada İTC'nin süreç içindeki evrimlerini incelediğimizde özellikle eğitim konusunda vurgu yapılması gereken birçok husus bulunmaktadır. Savaş süreçlerinin kısa aralıklarla devam ettiği bir dönemde dahi okullaşma konusunda Sultan Abdülhamid'in politikalarını devam ettiren İttihat Terakki içinden çıktığı halkın eğitimi ve gelişiminin sağlanması konusunda gayret göstermiştir. Ve lakin toplumun farklı katmanlarından müteşekkil bu toplumun yaratacağı artı değerinde hiç bir deneyime sahip olmadığı da unutulmamalıdır.

Sultan Abdülhamid'in ilk iktidara geldiği dönemlerde yaşanan Rus Savaşı nedeniyle belirgin bir ekonomik sıkıntı ortaya çıkmıştır. Bu ekonomik sıkıntının yanında padişahın halk üzerine uyguladığı basın yasakları ve sosyal hayattaki kısıtlamalar, jurnalcılık gibi sıkıntılı bir gündem mevcuttur. Öyle ki bir gazete çıkarmak için dahi on yıl bekleyen insanların olduğu başkentte gazetenin yayın hakkını alsanız dahi ilk sayıda kapatılamayacağını kimse garanti edemezdi. Sultanın ilerleyen yıllarında halkın hayatına bir de Duyun-i Umumiye dâhil olmuş, dolayısıyla ekonomik koşullarda toplumsal hoşnutsuzluk daha da tırmanmıştır. Bütün bunların içinde sorunun özünü çok ciddi bir yönetim boşluğu oluşturduğunu görmekteyiz. Bu hal içinde Ermeni milletinin önüne geçerek onlara bir yol çizen örgütlerin Ermeni toplumunda yer bulması kaçınılmaz sonuç olmuştur. Her ne kadar yıkılmakta olan Osmanlı'nın sırtına geçirilmiş bir bıçak olarak tanımlansa da, Ermeni meselesine müdahale fevkalâde gecikmiş olduğu için konu hem uluslararası boyut kazanmıştır hem de toplumsal kırılmalara neden olmuştur.

Çalışmamızdan anlaşıldığı üzere, genel kanaate aykırı olarak Ermeni halkının Osmanlı coğrafyasındaki problemleri Tazimattan çok öncesine dayanmaktadır. Yerelde hiçbir zaman tam anlamı ile oluşturulamayan güvenlik olgusu ile geleneksel yapılar arasındaki sürtüşmeler her zaman var olan problemlerdir. Konjonktürel bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde; Fransız İhtilali ile başlayıp Rus- İran Savaşı ile devam eden ve neticede Rusya Ermenistan'ı olarak ortaya çıkan realite, Osmanlı Ermenileri için de bir milat oluşturmuştur. Süreç içinde Ermeni halkının yoğun olarak yaşadığı yerler, onların kendi isimlendirmeleri ile resmi kayıtlarda yer bulmuştur. Batıda Vilayeti Selâse olarak bahsi geçen Osmanlı Makedonya'sı nasıl gelecekte bağımsızlığa aday bir ülke olacak ise, doğuda ki Vilayeti Sitte de Osmanlı Ermenistan'ı olarak bu statüye psikolojik olarak sahiptir. Osmanlı Devleti yetkililerinin bu birbirine sınır iki Ermenistan'ın bir gün birleşerek koca bir ülke haline gelmesini isteyebileceğini tasavvur etmemiş olması mümkün görünmemektedir. Konu ile ilgili Osmanlı kaynaklarında yaptığımız araştırmada Osmanlı Ermenistan'ı olarak var olan sadece iki adet belge bulunmuştur, ancak bu iki belgenin de içi boştur. İTC'nin bu hususta bir karartma çalışması yapmış olabileceği söylentileri ayrıca mevcuttur.

Ermenilerin diğer Hristiyan halklar arasında Osmanlı Devleti için ayrı bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Osmanlının sadık tebaası addedilen Ermeniler gerçekte Osmanlı Devleti'nin güçlü ve zengin olduğu dönemlerde refah alanlarını riske atmama kabiliyetini göstermiştir. Buna mukabil Osmanlı Devleti de Ermenilerin yerleşik sanat ve kültür yapısından faydalanmıştır. Ayrıca Osmanlının sadık tebaa ve yahut bir Osmanlı halkı tasavvuru da gerçekte hiç olmamıştır. İTC'nin de başlangıçta ülkü edindiği bu Osmanlılık fikrinin bir geçmişi olmadığı için geleceğinin de kısa sürede oluşabilmesi mümkün olmamıştır. Osmanlı halkları bir toplum değil, topluluktur ve bu topluluğu ortak bir geleceğe bağlayacak ne bir eğitim ne de siyasi bir düzenleme hiçbir zaman yapılmamıştır. Kendi kapalı toplumlarında görünmez sınırlar içinde yaşayan Ermeniler, hiçbir vakit Osmanlı Türkleri veya Kürtleri ile bağdaşmamıştır. Geçmişte oluşan bu toplumsal sınırlar günümüz Türkiye'sinde halâ devam etmektedir.

Ermenilerin en çok şikâyet ettikleri noktalardan biri olan vergi konusu İslam tebaası için çok daha ağır olmasına karşın Ermenilerin hizmet ödemeleri konusunda sıkıntı yaşadığı görülür. Okul ve öğretmen vb. ihtiyaçların giderilmesi için cemaatlerinin ayrıca Ermeni halkından para toplaması gerekmiştir. Bu durumun bir artısı Anadolu'nun en ücra noktalarındaki kilise papazlarının Ermeni çocuklara İngilizce, Fransızca gibi diller yanında matematik kimya gibi dersler vermiş olmasıdır. Bu durum Ermeni halkını dünyanın diğer gelişmiş milletleri ile bağlantıda tutmuştur. Zamanla devreye giren misyoner grupların eğitim atılımları ile yurtdışı eğitimi konusunda da avantaj sağlayan Ermenilerin bu imkân dâhilinde Avrupa'daki siyasi örgütlenme yöntemleri de çeşitlenmiştir.

Bir diğer olumsuzluk konusu olan askerlik ise toplumun her kesimini etkilemiş olan ordu kural ve kaidelerinden Ermenilerin mahrum kalmasıdır. Verilecek askeri eğitimin yapısı itibarı ile Osmanlı mülkünün korunması yanında vatandaş olarak kader birliği düşüncesi güçlendirilebilirdi. Ayrıca Ermenilerin kanunen silah taşımalarının yasak olduğu Osmanlı coğrafyasında silahlı saldırılara maruz kaldıklarını iddia etmeleri, birçok noktada ikna edici bir iddiadır ve neredeyse tüm dünya tarafından kabul edilmiştir. Öte yandan Ermeni örgütlerine ve yahut halkına Rusya, İngiltere, Almanya, vs. tüm Avrupa'dan silah tedariki sağlandığı aşikârdır ve bütün bu katliamların gerçekleştiği coğrafyalarda sivil halkın can ve mal güvenliğinden sorumlu olan Osmanlı Devleti'dir.

Yaşanan olaylarda devletin sorumluluğu esas olması yanında merakımızı celbeden bir diğer husus da bütün bunlar olurken Ermeni kanaat önderlerinin ne yaptığı idi. Araştırmamız boyunca yaptığımız incelemelerde gördük ki mevcut Ermenilere ait yerel dernekler çoğunlukla örgütler etrafında toplanmıştır. Komitelerin bu konudaki çalışması oldukça başarılı sonuçlar vermiştir. Merkezden uzak noktalardaki toplum önderleri ise genellikle kilise görevlileri olup örgüt zincirine eklemlenen ilk grubu oluşturmuşlardır. Örgütlere mesafeli duranlar ise çoğunlukla örgütün hedefi haline gelmiştir ve bu hedefler de merkezi yönetimin memurları tarafından gerektiği gibi korunamamıştır. Doğu Ermenileri için iki ateş arasında yaşamayı ifade eden bu durum, İstanbul Ermenileri için bir nebze daha kolaydır. Doğu Ermenilerinin gündelik

hayatında siyasetten uzak durmaya gayret ettikleri görülse de İstanbul Ermenilerinin siyasileşme eğilimlerinin yüksek olduğu görülmüştür. Buna karşın üzerlerindeki baskı doğudaki Ermenilerden daha azdır. Zira İstanbul Ermenilerinin rüşvet için her zaman biraz parası vardı ve örgütlerin baskısı yanında bir de Hamidiye orduları ile uğraşmak zorunda değillerdi.

Tarafların her biri kendi tercihlerinde hatalar yapmış olmakla birlikte, günün şartlarında her bir kesim gerek kendi iç dinamiklerinin etkisi gerekse diğer unsurların kışkırtması ile kendisi için en doğru olduğunu düşündüğü yolda yürümüştür. Osmanlı padişahlarının çok uzun bir süre önce alması gerektiği halde ertelemiş oldukları demografik tedbirlerin, yıllar içinde Ermeni ulusal bağımsızlığı sonucunu doğuracağı ihtimal dâhilinde bulundurulmalıydı. Son derece geç kalınmış olan bu meselenin vardığı noktada uygun bir strateji geliştirebilmek dönemin şartları ve uluslararası konjonktür dahilinde mümkün olmamıştır.

Osmanlı Devleti bünyesinde gelişen milliyetçilik hareketleri, devletin bünyesinde bulunan ve bir vakitler sınırları var olup duvarlarını yeniden yükselten halklar için hızla bağımsızlığa giderken Ermeni halkı için bu durum son derece muğlak kalmıştır. Uluslaşma eğilimleri Osmanlı halklarını dost ve müttefik ülkeler olarak değil, büyük devletlerin gölge devletleri olarak kurguluyordu. Bu bakımdan Ermenilerin Anadolu'daki bir geçmiş üzerine devlet oluşturma fikrinin hiçbir temeli yoktur. Geçmişte şehir devletleri olarak birkaç farklı noktada kurulan Ermeni prenslikleri Arkeoloji alanının araştırma konusu olarak nitelenmelidir. Zira Ermeni prensliklerinin sınırları ile ulus devleti sınırları birbirine tamamen zıttır. Bu muğlak sınırlar üzerinde Osmanlının yıllar içinde Ermenilere ithaf ettiği genel söylemler, onların kendilerini coğrafi olarak konumlandırması ile şekillenmiştir. Bu harita üzerinden hareket eden Ermeni halkının süreç içinde devrimci örgütlere sempati duyması ile ulus olma yolunda sonucu hızlandırmaya gayret ettiği görülmüştür.

Buna karşın Osmanlı Devleti'nin plan ve tedbirlerinin yetersiz ve caydırıcı olmaması, yönetimin Avrupa baskısı altında bulunmasının bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Ayrıca yapısal ve mali imkânsızlıklardan dolayı gerçekleştirilemeyen reformlar nedeniyle de birçok noktada hâkimiyet sorunu yaşanmıştır. Dahası devlet gücünün

Hamidiye orduları ve aşiretlere yer yer tevdi edilmesi ile ortaya çıkan sonuçların istihbarat üzerinden halledilmeye çalışılmasıdır. Oysa Ermeni devrimcilerinin kendi halkları ve Müslümanlar üzerinde uyguladıkları yöntem tamamen terörizm olarak nitelenebilecek bir eylem tipidir. İTC ise Jön Türklerden beri takip ettiği yolda ordu kanadının işe karışması ile birlikte erk mantığına ulaşabilmiştir. Bu anlamda silahlı direnişin devrim için esas olduğu gerçeği de netlik kazanmıştır.

İTC uzunca bir süre Ermeni örgütleri ile bir uzlaşma ortamı oluşturmaya çalışmıştır. İTC'nin önde gelen isimlerinin Ermeni Örgütleri ile anlaşma sağlamak adına birbirleri ile yarıştıkları görülür. Bu çalışmaların genel mantığını daha büyük ve etkili bir güç yaratmak oluşturmuştur. Bunun yanında Avrupa'da ve dünya kamuoyu önünde Sultan Abdülhamid'e karşı Osmanlı halkları birliğinin güçlü imajı da önemli bir yer tutmuştur. İttihatçıların Ermeni örgütlerine yakınlaşma nedenlerinden bir diğeri ise Ermenilerin Anadolu'da yaşadıkları yerlere hâkim olmalarıdır. Bu vesile ile İTC'nin Anadolu'da Ermeniler aracılığı ile örgütlenebilmesi oldukça kolaylaşacaktır. Ermeni örgütlerinin bu ve benzeri olasılıkları göz önünde tutarak İTC ile yakın temas kurmaması sonrasında yaşadıkları başarısız eylemler Ermenileri ortak bir girişim fikrine itmiştir. Avrupa devletlerinin giderek azalan ilgisi ve İTC saflarında çoğalmaya başlayan asker unsuru da Ermeni örgütleri nazarında önemli bir etki yaratmıştır. Sonuçları açısından bakıldığında Ermeni tarafının İTC ile karşılıklı güvene dayalı bir ilişki yerine bir ihtimali değerlendirdiği görülür.

İTC'nin yıllarca basın yoluyla süren mücadelesi nihayet devlet yönetimini bertaraf edilebilmiştir. İhtilalin sahipleri Sultanın hükûmetini devirmiş ve fakat Padişaha saygılarını sunmakta sakınca görmemişlerdir. Otuz yıl boyunca hiçbir politik deneyime katılma şansı edinemeyen İTC yöneticileri el yordamı ile hürriyet ve müsavat oluşturmaya çalıştılar. İçinde geliştikleri şartların sonuçlarına uygun olarak iyileştirmeye çalıştıkları meseleler salt kendilerine bağlı olmayan nedenlerden dolayı derinleşmiş ve zamanla ortaya çıkan toplumsal yaraları daha da büyütüştür. Kısacası kişisel hırsları olanların, kızgınlıkla hareket edenlerin ve en sonunda bir felaketin içinde hep birlikte yok olanların dönemidir 1876-1909.

KAYNAKÇA

- Akşin, S. (2007).*Kısa Türkiye Tarihi*İst: Türkiye İşbankası Kültür Yay.
- Armaoğlu, F. (1997).*19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*. Ankara: TTK.
- Avagyan, A.; Minassian, F.G (2005).*Ermeniler ve İttihat Terakki (İşbirliğinden Çatışmaya)*. İstanbul: Aras Yay.
- Bakar, B. (2009).*Ermeni Tehciri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Bayur, Y.H. (1991).*Türk İnkılap Tarihi C.2 K.4*.Ankara: TTK.
- Basmacıyan, G (2019).*Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni sürgünleri*.(Çev. Mehmet Baytimur). İst:Pırğıç Yay.
- Birgen, M. (2006).*İttihat Terakkide On Sene (1.Cilt: İttihat Terakki Neydi)*. İst: KitapYay.
- Birinci, A.(2012) *Hürriyet ve İtilaf Partisi (2.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar)*. İst: Dergah Yay
- Çağ, G.(2014). (*Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Batılı Bir El: Fransa*), (Yeni Türkiye), Sayı:60
- Çalışkan, K. (2015).*Alman Cihadı ve Ermeni Sürgünü*.İst: Remzi Kitabevi
- Çaycı, A. (2013).*Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*. Ankara: Atatürk Arş. Merkezi.
- Çorbacı, O.K. (2022). *Azınlık Örgün Eğitim Kurumlarında Cumhuriyet Sonrası Din Eğitimi ve Müfredatları: İstanbul-Ermeni Okulları Örneği*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul
- Dadrian, V.N. (2008).*Ermeni Soykırım Tarihi (Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma)* İst: Belge Yay.
- Davison, R.H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*. (Çev. Osman Akınhay). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Deli, Y.E. (2020).*Kafası Karışanlar İçin Ermeni Meselesi*. İst: Motto yay.
- Duru, K.N. (2017).*Hatıralar (İttihat Terakki/Cumhuriyet Devri Makedonya Hatıraları)*.Ankara: Altınordu Yay.
- Fesch, P. (1999). *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*. (Çev. Erol Üyepazarcı). İst: Pera Yay.

- Granville, E. (1967).*Çarlık RusyasınınTürkiyedeki Oyunları*. (Çev. Orhan Arıman). Ankara: Yarın Yay.
- Gürün, K. (1988).*Ermeni Dosyası*. Ankara: Bilgi yay.
- Hür, A. (2013).*Öteki TarihI Abdülmecit'ten İttihat Terakkiye*. İstanbul: Profil Yay.
- İrtem, S.K. (1999).*Yıldız ve Jön Türkler (İttihat –Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi)*İst: Temel Yay.
- İzrail, N.O. (2013) *24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara*. İst.İletişim Yay
- Karal, E.Z. (1999).*Osmanlı Tarihi*. Cilt 9. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E.Z. (2007).*Osmanlı Tarihi*. Cilt 8. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karabekir, K. (2009).*İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İst: Yapı kredi Yay.
- Karaca, A. (1993).*Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899)*. İst: Eren yay.
- Karadağ, R. (2005).*Şark Meselesi*. İstanbul: Turan Yayıncılık.
- Karpat, K.H. (2010).*Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İst. Timaş Yay.
- Kuran, A.B. (2000).*İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Kutay, C. (1964). *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki*. İst: Tarih Yay.
- Kieser, H.L. (2005).*İskalanmış Barış. Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devler 1839-1938*. (Çev. Atilla Dirim). İst: İletişim Yay.
- Koçaş, S. (1967).*Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*. Ankara: Altınok Matbaası.
- Koloğlu, O. (1987).*Abdülhamid Gerçeği*. İst: Gür Yay.
- Mazıcı, N. (1987).*Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918*. İst: Der yay.
- Mardin, Ş. (1996).*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. Ankara: İletişim Yay.
- Marx, K. Engels, F. (2008).*Doğu Sorunu*. (Çev. Yurdakul Fincancı).Ankara: Sol Yay.
- Özkan, H. (2022). *Din Eğitimi Açısından Kuran-ı Kerim'de İtaat Kavramı*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi),İstanbul
- Pamuk, Ş. (2018). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yay.
- Pastırmacıyan, K. (2015).*Osmanlı Bankası Baskını/ArmenGarosunun Anıları*. (Çev. Atilla Tuygan).İst: Belge Yay.

- Paşa, A.C. (2010). *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzat)*. İstanbul: Bâb-ı Âli Kültür Y Yayınları.
- Paşa, T. (1931). *Abdülhamid Yıldız ve Hatıraları*. İst: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Paşa, H.N. (2003). *Hatıralarım (Ermeni Olaylarının İçyüzü)*. İst: Selis Kitaplar
- Paşa, C. (2006). *Hatıralar. (hazırlayan: Alpay Kabacalı)* İst: İşbankası Kültür Yay.
- Paşa, T. (2003). *Talat Paşa'nın Anıları. (hazırlayan: Alpay Kabacalı)* İst: İşbankası Kültür Yay.
- Petrosyan, Y.H. (1974). *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*. Ankara: Bilgi Yay.
- Ramsour, E.E. (2001). *İttihat Terakki (1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi)*. İstanbul: Kayıhan Yay.
- Rauf, L.M. (1991). *İttihat Terakki Ne İdi*. İstanbul: Arba Yay.
- Resneli, A.N (2003). *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*. İst: Örgün Yay.
- Rıza, A. (2001). *Anılar*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Şimşir, N.B. (2013). *Ermeni Meselesi*. İst: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B.N. (2007). *Kürtçülük (1782-1923)*. Ankara: Bilgi yay.
- Temo, İ. (2013). *İttihat Terakki ve Anıları*. İstanbul: Alfa Arşiv.
- Tevfik, E. (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi*. İstanbul: Kervan Kitapçılık. 1.cilt
- Tevfik, E. (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi*. İstanbul: Kervan Kitapçılık. 3.cilt .
- Uluğbay, H. (2003). *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*. Ankara: Ayraç yay.
- Yorulmaz, N. (2018). *Büyük Savaşın Kara Kutusu*. İst: Kronik Kitap.
- Zürcher, E.J. (2003). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (Çev. Yasemin Saner Gönen)*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Zürcher, E.J. (1987). *Milli Mücadelede İttihatçılık. (Çev. Nüzhet Salihoğlu)*. İst: Bağlam Yay.

EKLER

EK1:Paris Elçiliğinden Gelen H.07.03.1315 Tarihli Arşiv Belgesi

EK2:Paris Elçiliğinden Gelen H.12.06.1318 Tarihli Arşiv Belgesi

EK3: Cumhurbaşkanlığı Osm. Arşivi H. 09.10.1307 Tarihli Arşiv Belgesi

EK4: Gazete, Bismarck Weekly Tribune 7 Aralık 1894

EK5: Gazete, Los Angeles Herald 3 Şubat 1895

EK6: Gazete, Los Angeles Herald 24 Şubat 1896

سيفه

پارس سفارت سيندرنده

احمد رضا ايله خليل غانم و موسيو لهويونك دوه محكمه جنابته محاكمه لري ابراهيمه و مرقوله
محكمه طرفنده اوله تيسر فراتوه جزايه محكوم ايديلر. محاكمه نك مطبوع ضابطنامه لري بوسته ايله
تقديم اولمسه - اوعوسر لايحه
مينر

Y.PRK.EŞA

27/85

2

Y.PRK.EŞA.00027.00085.002

Paris Sefareti Seniyelerinden

Ahmet Rıza ile Halil Ganem ve mösyö Huyon'un dün mahkemede cinayette muhakemeleri icra kılınmış merkum mahkeme tarafından on altışar frank cezaya mahkûm edilmişlerdir. Muhakemenin matbu zabıtnameleri ile takdim olunmuştur.

Münir

Belge Konumu: Y.PRK.EŞA 27/85.2

Belge tarihi H.07.03.1315 (1897)

بارس سفارت سینه لرنده
شیره

عده اصل کرید طاولوب متوفی خدیو اسماعیل پاشا ارمدارنده واقرباسنده اولوب اره صره
بارسه کلامه مصرک عزت پاشا تک معروف احمد رضایه بوکره ده نقداً اعانه ده بولنیغی
کبی طلبه وسائر کبخارده بر طاقصک رضی باره وعدیله مصرده که زونه ترک صمغنی بونک
وقالهره ده کونده کونه ارمقده بولسناه نسیات به خواهانه بی اریر موچه جویه مصره کتیکه
تسویه ایچکده بولنیغی استخبار اولمغله برای معلومات معروضه
مید

ایله ایچکده تسویه ایچکده
۷

۴۴

Y.PRK.EŞA

36/69

Paris Sefareti Seniyelerinden,

Aslen Giritli olup, müteveffa İsmail paşa adamlarından ve akrabasından olup ara sıra Paris'e gelen İzzet Paşanın mahdud Ahmet Rızaya bu kerede nakden ihsanda bulunduğu gibi talebe vesairenden gençlerden bir takımının dahi para vaadiyle Mısır'daki Jön Türkler cemiyetini büyötmek ve Kahire'de gün be gün artmakta bulunan neşriyatı bedhanesi arttırmak için Mısır'a gitmeye teşvik eylemekte bulunduğu istihbar olunmakla berayı malumat maruftur.

24 Eylül 1900 Münir

Belge Konumu: Y.PRK.EŞA 36 / 69.1

Belge Tarihi : H.12.06.1318

بازار عثمانی قیامی
عزله

۴

ایمیرک استقلالیجه او-وباده وهیبرده بحال ایدر کلکری راسر ملعت کایه لری لها
ایدر کوتومک او-ه طبریزه ایزوم نیس واه ولا تبری اهلای قلمی دخی ضیاً
اعفایه باندیه-ه بر ایستاجه ویتی تکلیف ییاسته بر او و سنده بالنا ویه ایضی واسلام
هالییه اکتاب اولوق واعضایه نصی اسلام دنصف دیکری ایضی اولوق مملو سراطاسیه
بناءً تفلیسه متکل ایضی قومی طبریزه بر اتفاق نامه عمومی تنظیم و بولی مسلم و غیر مسلم
ولایات معروفه وجوه هالیسنه بالواسطه اعفای ایدر کلکری کانه و خصوصیه حکومتیه
مؤیدیه سواستعمال سنده بیزا اولدره حکم ایستیر مکره اولوب ختی مذکور قومیه نالیکری
اعضایه بیجه سیده طبریز و نده جماع جمید بونسبت ملعونانه فی تمامیه اکلده ایجه اتفاق
رضولک و سید بریکه بالذات سجه مذکور-ه قبول اوله-ه اتفاق نامه مذکوری مطالعه ایدر کانه
اوصده ده طبریز و نده بولسانه هیست تقنینیه معلوما ویرمه ایسه ده تحقیقاته کیر بیکر مره اولیغی
و بویسنده ایوم دیجاده بولسانه کوجی عثمانه بیاستانت ده معلوما بولدیغی بولکره
ایده سینه جناب خلدقیا هیدر طبریز و نده کیر دیکر برنجی تاجی طابوینه نقل مغویت ایستیر
اوله اقبا بیکرانه مده یوز بکی عمر افق قولری صوتی حضور ده خبر دیر یوز اولبا به
وقاطبه احوالده امر و زمانه دلی نعت بیامانه افد مکره -

بلسه اولی مغضری
هم قولری

۱۷۱

Y.PRK.ZB

5/55

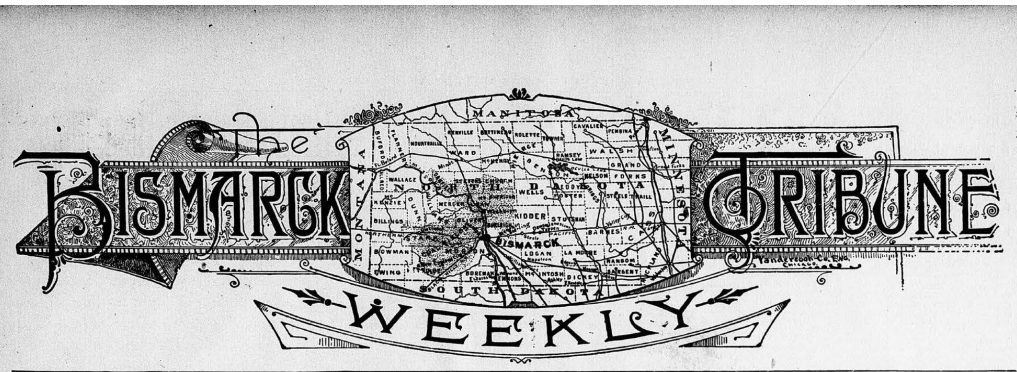
Ermenilerin istiklali için Avrupa’da ve her yerde imal edegeldikleri gizli örgüt düzenlerini oluşturmak üzere Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van vilayetlerinde Müslüman kadınlarını dahi yalınayak göç ettirmeye başlamışlardır. Oluşturacakları Ermenistan Cumhuriyeti Başkanlığı için her üç senede bir Ermeni ve İslam halkından üzerinde uzlaştıkları ortak kişiler ile seçim olmasını sağlamak (amacındadırlar). Üyesinin yarısı İslam ve diğer yarısı da Ermeni olmak koşulu ile Tiflis’te var olan Ermeni Komitesi tarafından genel bir sözleşme hazırlanmıştır. Bu sözleşme ile Müslim ve Müslim gibi görünen şehirlerin halkından imkânlar dâhilinde aracısız ikna edebildikleri kimseleri, özellikle de hükümet memurlarının suiistimalinden bezmiş olanları inandırmak (istemektedirler). Hatta adı geçen komitenin 24 üyeli bir şubesi de Trabzon’da açılmıştır. Bu lanet teşebbüsü tamamıyla anlamak için ittifaka girmek amacıyla bir gece bizzat adı geçen şubeye kabul olunarak anılan sözleşmeyi okudum. O sırada Trabzon’da bulunan teftiş heyetine bilgi vermemiştik. Tahkikatına girişilmesi emri olduğunu ve bu işten bugün Dersaadet’ te bulunan Gürcü Osman Paşa’ nın da bilgisi bulunduğunu, buna göre padişah emrinin cenab-ı hilafet penahileriyle Trabzon’dan getirilerek birinci nişancı taburuna memuriyetimin nakil ettirilmesi akraba çevresinden Yüzbaşı Ömer Aziz kolları sureti mahsusa da haber verilip ol babda ve kâtibeyi ahvalde emru ferman velinimet efendimizindir.

17 Mayıs 1889

Beyoğlu Husret Kolları

Belge Konumu: Y.PRK. ZB. 5/55.1

Belge Tarihi: H. 09.10.1307

FRIDAY, DEC. 7, 1894

THE NEXT STATE LEGISLATURE.

Table listing names and counties for the next state legislature, including John L. Johnson, William Hill, and others.

BAD BLAZE AT OMAHA

Explosion Hall, an immense structure, burned to the ground. Church Destroyed.

DYNAMITE KILLS FIVE

One Accident Near Ottawa, Ont., and Another in the Vicinity of Huntington, Ind.

OMAHA, Dec. 5.—At 5 a. m. fire broke out in Exposition hall, covering three squares of a block on Thirteenth, Fourteenth and Capitol avenues, and totally destroyed it, together with the Presbyterian church corner, Fifteenth and Duane streets. The Exposition building was partly occupied by the Pittsburg Street theatre. This is the theatre burned out two years ago on Farmers street. Hoy's "Bunch of Keys" was playing an engagement late on last night.

FIVE ARE DEAD

Dynamite Explosion at Ottawa, Ont., Dec. 5.—A dynamite explosion occurred in Hill, Ont., near Ottawa. Four men and a boy were killed and several were wounded.

DEATHS

HUNTINGTON, Ind., Dec. 5.—A quantity of dynamite intended for use in the big sewer being constructed here exploded, resulting in the instant death of two men, and the serious injury to several others.

COOL RECEPTION OF HANOVER

ROME, Dec. 5.—Several newspapers agree that the dominant note in the king's reception in the streets Monday on his passage to and from the house of parliament, was the coolness of the people. In addition attention is called to the fact that the king's speech was only applauded twice, when his majesty referred to the national debts to assist the victims of the earthquake, and when he touched upon the necessity of providing for the wants of the farmer.

THE ATTORNEY IS DEAD

SAN FRANCISCO, Dec. 5.—A sensation was created here in the United States city, in which Main and Cassidy, A. E. U. men, are on trial for conspiracy. Attorney Month, their attorney, formally moved to have United States District Attorney Carter and his assistant, District Attorney Samuel Knight, relieved from their positions as prosecutors in the case on the ground of bias and undue partiality for the Southern Pacific railroad.

ANOTHER HORSE IN AIN

ST. PAUL, Dec. 5.—An Andover James H. Burns of Ramsey county is in jail, charged by his man-in-law with propounding money belonging to her to the amount of \$100. There was another charge against him on which he was out on bail when the new charge was brought. He former husband desired to be released and he found it impossible to secure other bonds.

FOUNT ON THE RANGE

ST. PAUL, Dec. 5.—The agents of the city commission have located a fountain on an inspection tour in the Iron Range. During the trip they contemplated 1,700 pounds of dynamite, found in a store, restaurants and boarding houses. The commission will prosecute in all cases where it is possible, and the investigation will be continued.

BISMARCK, NORTH DAKOTA, FRIDAY, DEC. 7, 1894.

INTERPRETING MINING LAW

A Case of Great Importance in the Federal Supreme Court.

IT WILL END IN TALK.

General Opinion About the House That Nothing Will Be Done With the President's Scheme.

BILLS WILL BE INTRODUCED

By the Banking and Currency Committee.—Free Coinage Advocates Want Silver.

TRIED IN SENATE

The case has been tried in several state and federal courts. The last decision which was rendered was by the circuit court of appeals for the Ninth circuit, which court sustained the constitution of the Tyler company. Ordinarily the decisions of the circuit courts of appeals are final, but the supreme court has the option of reviewing, which it has not done in this case, and it will be argued in its next session.

CONGRESSIONAL

WASHINGTON, Dec. 5.—A caucus of the House members on the free silver bill was held for the purpose of determining the course to be pursued in the House. It is understood that the caucus is called to consider the question of a general program of policy with reference to the various subjects of general interest on the calendar, including the supplementary tariff bills, the Nicaragua canal, anti-trust legislation, and territorial bills.

RAILROAD LANDS

The Northern Pacific Wants an Extension of the Act of 1875. The Pacific railroad company applied to the United States circuit court for the sale of the Northern Pacific lands in Montana, North Dakota, Wyoming, Colorado, and Nebraska.

NEST QUIT THE SCHOOL

A Queer Case Decided by the District Court at Nebraska City. Omaha, Dec. 5.—A special term of the District Court at Nebraska City was held for the purpose of deciding the case of the Nest quit the school. The decision was rendered by the court in favor of the Nest, and the school was ordered to be closed.

CORRIGAN DON'T LIKE IT

Several Letters to Rome Complaining of the Special Session. New York, Dec. 5.—The special session of the World at Rome was criticized by several prominent writers. Mr. Corrigan has written to several persons in this city complaining of the corruption which is being carried on in the city.

ENGLISH ATTACKED BY KANGAROS

ZANTHAR, Dec. 5.—Letters from Zanthar, the capital of Uganda, describe the recent territory over which Great Britain recently formally assumed a protectorate. The territory is situated in the district of Uganda, a portion of which was included in the Uganda territory of 1892.

COOL BLOODED MURDER

Miss Catherine King of Minneapolis Found Dead on the Highway. Minneapolis, Dec. 5.—The body of Miss Catherine King, a dressmaker resident at the Oak apartment house, on Hennepin avenue and Third street, was found on the highway near Lake Calhoun, shortly after 9 p. m. on Monday.

STRANGELY REMOTED

McAVERTY, O., Dec. 5.—K. A. Black and his wife were divorced in this city on Monday. The divorce was granted on the ground of desertion. The husband had been absent from the wife for a period of six months.

PROBATIONAL PRISON

WASHINGTON, Dec. 5.—The president has granted pardons in the following cases: Bruce Moore, convicted in Texas of horse stealing; R. G. Will, convicted in South Dakota of selling liquor without license; Allen Cook, convicted in Illinois of passing counterfeit money; James Walker, convicted in Georgia of illicit distilling; and W. A. Marley, convicted in Arkansas of cutting open mail bags.

TEXAS OF HORSE STEALING; R. G. WILL, CONVICTED IN SOUTH DAKOTA OF SELLING LIQUOR WITHOUT LICENSE; ALLEN COOK, CONVICTED IN ILLINOIS OF PASSING COUNTERFEIT MONEY; JAMES WALKER, CONVICTED IN GEORGIA OF ILLICIT DISTILLING; AND W. A. MARLEY, CONVICTED IN ARKANSAS OF CUTTING OPEN MAIL BAGS.

ARMENIAN REFUGEES

They Reach Athens After a Journey of Hardship and Suffering. Athens, Dec. 5.—The Associated Press exclusively has been able to give to the world the facts of the terrible straits undergone by Armenian Christian and Agha Mirz and Monday a representative of the Associated Press succeeded in obtaining additional details concerning the statements previously made. The representative met 30 Armenian refugees who arrived here from Armenia after a journey of half a year, and suffered from the privations of a first class interpreter, he questioned them concerning the terrible events which they had in a number of cases been eye-witnesses.

ENGLISH OPINION

London Newspapers Comment Favorably on the Message. London, Dec. 5.—The Times says it believes that even worse remains to be told as the horrors recorded are understood to have lasted for a long time after this party fled. The number of villages devastated is said to be over 32. The Armenians fled in every direction, but many of them were captured by the Turkish troops before they could get away and were taken to prison.

PROTEST OF THE ENGLISH SOCIETY TO THE SWISS LEGATION IN ATHENS

London, Dec. 5.—The Times says it believes that the Earl of Kimberley, secretary of state for foreign affairs, has made energetic representations to the Greek government to the effect that the British consuls in Athens should make a searching inquiry into the Armenian massacres as not enough, as the report of a purely Turkish commission would not be sufficient, as the report of a purely Turkish commission would not be sufficient, as the report of a purely Turkish commission would not be sufficient.

AGAIN A DEPUTY MARSHAL AND PRISON WILL BE OPENED IN ST. LOUIS

St. Louis, Dec. 5.—A special to the Republic from Perry, O. T., says: News was received there that the Cook gang, a party of about 200 men, had taken two miles north of, and the superintendent of the Santa Fe road advised the marshal of that place to go with a posse. It is feared that a deputy will be made to rob a train at Rock Rock. The posse consisted of heavily armed, and a battle is said to have taken place.

TWO MORE SMUGGLERS TAKEN

Detroit, Dec. 5.—Two more arrests of the Turkish goods smuggling gang were made during the day. The culprits are Joseph Lerner and John Nichols, who were employed as gatekeeper and dockhand by the Detroit and Windsor Ferry company. Their part of the job was bringing over bags of goods, for each of which they received \$5 and upwards.

COLONEL FALLS ON TRAIL

New York, Dec. 5.—The trial of Colonel John F. Fellows, district attorney of the city and county of New York, upon charges of neglect of duty, was begun before Governor Flower's commissioner, ex-Senator John J. Leavelle, on Monday. One set of charges made by good government citizens embraces over 300 specific charges.

THEY INTERFERED WITH MERCHANTS

GRAND JURORS, N. D., Dec. 5.—In the United States court of T. C. Kennedy and John Buckley, with four others, from Mandan, were arraigned on the charge of interfering with United States mail. Kennedy was the Populist nominee for railroad commissioner this year and Buckley is chief of police of Mandan. The trial was continued till the March term at Bismarck. Attorney General Stanfield will defend.

HOW MANY FOR THE BEAR

WILSON, N. D., Dec. 5.—General Smith, the United States Indian agent here, expects to pay the market of Indian \$147,000, being the first payment on the purchase price of this land, purchased from the Indians by the government, consisting of 100,000 acres, is expected to be thrown open to homesteaders by proclamation of the president now at this time.

COOL BREAKER BURIED

WILSON, N. D., Dec. 5.—The big coal breaker at the Ladin Coal company at Ladin, a small town a few miles above this city, was burned. The coal was probably worth \$90,000. Three Russian men and boys will be thrown out of employment until the breaker is rebuilt.

